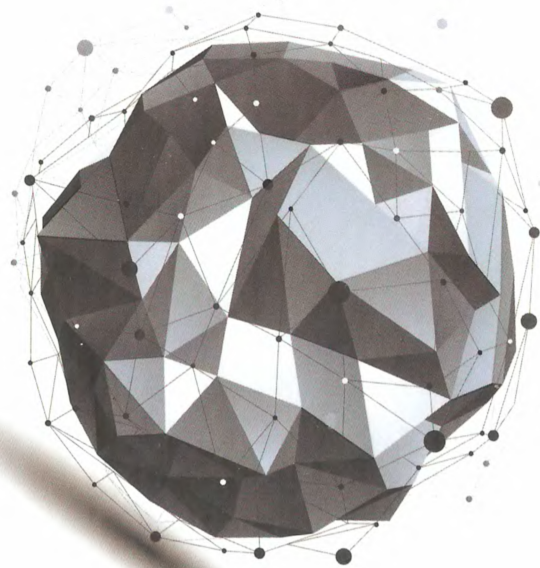

ХОРХЕ ЛУЇС
БОРХЕС

ВИГАДАНІ
ІСТОРІЇ

ХОРХЕ ЛУЇС
БОРХЕС

**ВИГАДАНІ
ІСТОРІЇ**

Jorge Luis Borges

FICCIONES

Переклав з іспанської Віктор Шовкун

Усі права застережені. Жодну частину цієї публікації не можна відтворювати, зберігати в системі пошуку інформації чи передавати в будь-якій формі будь-яким способом — електронним, механічним, ксерокопіюванням або іншим способом — без попереднього письмового дозволу власника.

ISBN 978-966-923-098-0

© María Kodama, 1995
© Random House Mondadori, S. A., 2011
© Віктор Шовкун, переклад, 2008
© Сергій Борщевський, загальне редагування,
примітки, 2008, 2016
© ТОВ «ВИДАВНИЧА ГРУПА КМ-БУКС», 2016

*Присвячується
Естер Семборейн де Торрес*

**САД
З РОЗГАЛУЖЕНИМИ
СТЕЖКАМИ**

ПЕРЕДМОВА

Сім оповідань цієї книжки не потребують великих пояснень. Сьоме з них — детективна історія. Читачі ознайомляться зі здійсненням і всіма стадіями підготовки до злочину, мета якого їм відома, але який вони, на мою думку, не розгадають до останніх рядків новели. Інші оповідання мають фантастичний характер; одне з них — «Вавилонська бібліотека» — не зовсім вільне від символізму. Я не перший автор з тих, які розповідали про Вавилонську бібліотеку; ті, хто цікавиться її історією та доісторією, можуть ознайомитися з ними на відповідній сторінці 59-го номеру журналу «Sug» («Південь»), де називаються такі різні імена, як Левкіп, Ласвіц, Льюїс Керролл та Аристотель. «У колі руїн» усе має нереальний характер: у новелі «П'єр Менар, автор „Дон Кіхота“» увага зосереджується на долі протагоніста. Назви приписуваних йому творів не мають у собі нічого незвичайного, але їхній підбір не випадковий: вони окреслюють ментальну історію головного героя.

Писати великі книжки — справа трудомістка, але сенсу в ній мало; який глузд у тому, щоб розтягувати на п'ятсот сторінок те, що можна розповісти за кілька хвилин. Набагато ліпше вдавати, ніби такі книжки вже існують, і пропонувати читачеві їхнє резюме або коментар до них. Так зробив Карлайл у «Sartor Resartus»*, Батлер — у «The Fair Haven»**; але й ці твори мають ту ваду, що вони також є книжками не менш тавтологічними, аніж інші. Тож я віддав перевагу критичним роздумам про книжки, яких ніколи не існувало, — цей метод здався мені раціональнішим, і до того ж він вимагав менше зусиль. Саме до таких експериментів належать «Тлен, Укбар, Орбіс Терціус» і «Про творчу спадщину Герберта Квейна».

* Приблизний переклад: «Кравець перевдягань» (*лат.*).

** Ярмаркова гавань (*англ.*)

ТЛЕН, УКБАР, ОРБІС ТЕРЦІУС*

I

Відкриттям Укбара я завдячую поєднанню дзеркала й енциклопедії. Дзеркало тривожно зближувало у глибині коридору однієї з вілл, на вулиці Гаона, в Рамос-Мехія; енциклопедія, помилково названа «Anglo-American Cyclopaedia»** (Нью-Йорк, 1917 р.), є буквальним, але також і дуже неточним передруком «Encyclopaedia Britannica»*** видання 1902 р. Це сталося років п'ять тому. Того дня Біой Касарес вечеряв у мене, й між нами виникла тривала дискусія про те, як слід писати роман від першої особи, коли оповідач пропускає або перекручує факти й умисне припускається суперечностей, які допоможуть

* *Orbis tertius* — третій світ (лат.).

** Англо-американська енциклопедія (англ.).

*** Британська енциклопедія (англ.).

деяким читачам — дуже малій кількості читачів — розгадати прихований зміст роману, надто жорстокий або надто банальний. З далекого кінця коридору дзеркало пильно спостерігало за нами. Ми відкрили (а коли настає пізня ніч, таке відкриття неминуче), що дзеркала ховають у собі щось страховинне. Саме тоді Біой Касарес пригадав, як один з єресіархів Укбара колись проголосив, що дзеркала і злягання огидні, адже вони збільшують кількість людей. Я запитав у нього, де він вичитав цей чудовий афоризм, і він мені відповів, що «Англо-американська енциклопедія» надрукувала його у своїй статті про Укбар. Бібліотека вілли, яку ми винайняли з усією обставою, мала примірник цього видання. На останніх сторінках двадцять шостого тому ми знайшли статтю про Упсалу. На перших сторінках двадцять сьомого — статтю про урало-алтайські мови, але ніде не виявили жодної згадки про Укбар. Біой, дещо спантелечений, став переглядати томи алфавітного покажчика. Проте його пошуки всіх можливих написань цього слова (*Uqbar, Ucbar, Ooqbar, Oukbahr*) виявилися марними. Перш ніж піти, він мені сказав, що так називається один з регіонів Іраку, а може, Малої Азії. Скажу щиро, я тоді кивнув йому головою з відчуттям певної ніяковості. Я припустив, що та країна, про яку ніде нічого не сказано, і той анонімний єресіарх були імпровізованою вигадкою Біоя, який посоромився зізнатись у власному авторстві. Марні пошуки в одному з атласів Юстуса Пертеса зміцнили мою підозру.

Наступного дня Біой зателефонував мені з Буенос-Айреса. Він сказав, що в нього перед очима стаття про Укбар у двадцять шостому томі енциклопедії. Ім'я єресіарха там не було назване, але говорилося про його доктрину, сформульовану майже в тих самих словах, якими

змалював її він,— хоч, можливо, не таких літературно вишуканих. Він тоді мені сказав: «Дзеркала і злягання огидні (*copulation and mirrors are abominable*)». У тому тексті, який він прочитав у енциклопедії, говорилося: «Як був переконаний один з гностиків, видимий усесвіт — це ілюзія або (якщо сказати точніше) — софізм. Дзеркала і почуття батьківства викликають відразу (*mirrors and fatherhood are hateful*), бо вони розмножують і поширюють те, що ми бачимо». Біой сказав, і сказав слушно, що мені було б цікаво побачити ту статтю. За кілька днів він її приніс. Що неабияк мене здивувало, бо в ретельно укладених картографічних покажчиках «*Erdkunde*»* Ріттера не було і згадки про назву, бодай віддалено схожу на Укбар.

Том, який приніс мені Біой, був і справді двадцять шостим томом «*Anglo-American Cyclopaedia*». Перше й останнє слова на титульному аркуші та на спинці були тими самими (*Tor-Ups*), що й на нашому примірнику, але замість 917 сторінок цей том мав їх 921. На чотирьох додаткових сторінках і було надруковано статтю про Укбар, не передбачену (як читач уже знає) алфавітним покажчиком. Згодом ми уважно переглянули обидва томи й переконалися в тому, що іншої відмінності між ними не було. Обидва (як я вже, здається, згадував) були передруковані з десятого тому «*Encyclopaedia Britannica*». Біой придбав свій примірник на якомусь розпродажу.

Ми досить уважно прочитали ту статтю. Процитована Біоєм фраза була, певно, єдиним, що привертало там увагу. Все інше здавалося дуже буденним, цілком відповідало загальному тону цієї енциклопедії і (що й не дивно)

* Географія (*нім.*).

навіювало нудьгу. Перечитавши статтю вдруге, ми виявили під її строгим стилем фундаментальну невизначеність. Із чотирнадцятьох назв, поданих у географічній частині, нам були відомі лише три — Хорасан, Вірменія та Ерзерум,— але й ті були включені в текст якось дивно та неприродно. З історичних персонажів нам досі доводилося чути лише про одного: самозванця й мага Смердіса, чие ім'я було радше використане як метафора. У статті начебто називалися точні кордони Укбара, проте позначалися вони якимись невідомими пунктами — річками, кратерами й гірськими пасмами того самого регіону. Наприклад, ми прочитали, що на південному кордоні розташовані низовина Цаї Халдун і дельта річки Акса, на островах якої живуть дикі коні. Про це говорилося на сторінці 918. З історичної частини (на сторінці 920) ми дізналися, що під час релігійних гонінь, які мали місце в тринадцятому сторіччі, прихильники істинної віри шукали притулку на цих островах, де до сьогодні збереглися їхні обеліски й досі викопують їхні кам'яні дзеркала. Розділ «Мова та література» був коротким. Там привертало увагу тільки одне: зазначалося, що література Укбара мала фантастичний характер і що її епопеї та легенди ніколи не віддзеркалювали дійсності, а розповідали про вигадані країни Млейнас і Тлен... У бібліографії називалися чотири публікації, які нам досі не пощастило знайти, хоча третя з них — Сайлас Гаслам, «History of the Land, Called Uqbar»*, 1874 — позначена в каталогах книгарні Бернарда Кварича**. Перша має назву «Lesbare und lesenswerthe

* Історія країни, яка називається Укбар (*англ.*).

** Гаслам також опублікував книжку «Загальна історія лабіринтів» («*A General History of Labyrinths*»).

Bemerkungen über das Land Ukkbar in Klein-Asien» і датується 1641 роком, її автор — Валентин Андрее. Тут буде цікаво відзначити один прикметний факт: через кілька років я несподівано натрапив на це ім'я на сторінках тринадцятого тому «Творів» Де Квінсі (De Quinsey, «Writings») і довідався, що то був німецький теолог, який на початку сімнадцятого сторіччя описав уявну спільноту розенкрейцерів — згодом вона і була заснована за тим зразком, який він витворив у своїй уяві.

Того вечора ми пішли в Національну бібліотеку. Але даремно ми гортали там атласи, каталоги, щорічники географічних товариств, спогади мандрівників і твори істориків: ніхто з них ніколи не бував в Укбарі. Загальний алфавітний покажчик того примірника енциклопедії, який приніс мені Біой, також не подавав цієї назви. Наступного дня Карлос Мастронарді (якому я розповів про нашу пригоду) побачив у книгарні на розі вулиць Кор'єнтес і Талькауано чорні спинки «Anglo-American Cyclopaedia»... Він розгорнув і переглянув том XXVI. Звичайно ж, він не знайшов там жодної згадки про Укбар.

II

Якийсь слабкий і майже згаслий спогад про Герберта Еша, залізничного інженера на Півдні, досі зберігається в готелі Адрогє посеред зеленого козолисту та в ілюзорній глибині дзеркал. За життя він існував ніби поза межами реальності, як це буває з багатьма англійцями; коли ж він помер, то перестав бути навіть тим приви́дом, яким був тоді. А був він високий і завжди стомлений, з ріденькою прямокутною борідкою, колись забарвленою в рудий

колір. Якщо не помиляюся, він був бездітним удівцем. Через кожні кілька років їздив до Англії, щоб відвідати (я роблю цей висновок з тих кількох фотографій, які він нам показував) сонячного годинника та гайок високих дубів. Мій батько заприятелював з ним (хоч, мабуть, це надто сильно сказано), і їхня дружба була суто англійською, з тих, що починаються з відмови від будь-яких довірчих розмов, а потім і взагалі обходяться без діалогу. Вони обмінювалися книжками й газетами, іноді грали в шахи, але все це — мовчки... Я пригадую, як він стояв на галереї готелю, з математичним трактатом у руці, іноді задирючи голову й дивлячись на неповторні кольори неба. Якось увечері ми з ним заговорили про дванадцятничну систему числення (що в ній дванадцять позначається як 10). Еш сказав, що він якраз переобчислює якісь дванадцятничні таблиці в шістдесятничні (що в них шістдесят позначається як 10). Він при цьому додав, що цю справу доручив йому якийсь норвежець з Ріу-Гранді-ду-Сул. Ми були знайомі з ним вісім років, і він ніколи не згадував про своє перебування в тому бразильському штаті... Ми поговорили про життя пастухів, про розбійників-капангів, про бразильське походження слова «гаучо» (що його деякі старі люди на сході досі вимовляють з наголосом на «у») і більше жодного разу не згадали — нехай простить мені Бог — про дванадцятничну систему числення. У вересні 1937 року (нас тоді не було в готелі) Герберт Еш помер від розриву аорти. За кілька днів до того він одержав з Бразилії бандероль рекомендованою поштою. То була книжка ін-октаво майор. Еш забув її в барі, де — через кілька місяців — я її і знайшов. Я почав гортати її і відчув легке й несподіване запаморочення, яке не стану описувати, бо тут я розповідаю не про свої

емоції, а про Укбар і Тлен, і Орбіс Терціус. Як навчає іслам, однієї ночі, що називається Ніч над Ночами, розчиняється навстіж небесна брама, і вода у дзбанах стає солодкою; та навіть якби ця брама й справді відчинилася, то я не відчув би того, що відчув того вечора. Книжка була написана англійською мовою і мала 1001 сторінку. На жовтому корінці шкіряної оправи я прочитав дивовижні слова, що повторювалися на шмуцтитулі: «A First Encyclopaedia of Tlön. Vol. XI. Hlaer to Jangr»*. Ані дату, ані місце видання не було вказано. На першій сторінці та на аркуші тонкого паперу, який накривав одну з кольорових гравюр, був надрукований синій овал з написом: «Orbis Tertius». Минуло вже два роки від того дня, як я прочитав у одному з томів піратського видання енциклопедії короткий опис вигаданої країни; тепер же випадок подарував мені щось набагато цінніше й змістовніше. Тепер я тримав у руках велику, повну й ретельно опрацьовану історію невідомої планети з її архітектурою і її конфліктами, з жахіттями її міфології та звуками її мови, з її імператорами та морями, з її мінералами, птахами й рибами, з її алгеброю та вогнем, з її теологічними та метафізичними дебатами. Усе це було викладено чітко, зрозуміло, без видимого наміру повчати або звести все до пародії.

В одинадцятому томі, про який я розповідаю, давалися посилання на томи наступні та попередні. Нестор Ібарра у своїй статті в *N. R. F*** , яка вже стала класичною, заперечує існування цих інших томів. Есекіель Мартінес Естрада та Дріє Ларошель спростували його сумнів — і, схоже, зробили це з достатньою переконливістю.

* Перша енциклопедія Тлену. Том XI. Глаер-Джангр (англ.).

** *Nouvelle Revue Francaise* — «Новий французький журнал».

Проте залишається фактом, що найретельніші пошуки досі не привели ні до якого результату. Марно длубалися ми мало не в усіх найбільших бібліотеках обох Америк та Європи. Альфонсо Реес, стомившись од цієї важкої праці, схожої на детективний пошук, пропонує, щоб усі ми взялися за реконструкцію та відновлення тих багатьох грубих томів, яких бракує: *ex ungue leonem**. Він розраховував, чи то жартома, чи то всерйоз, що за життя одного покоління тленістів таку роботу можна завершити. Ця ризикована пропозиція привертає нашу увагу до фундаментальної проблеми: які люди вигадали Тлен? Застосування множини тут неминуче, бо гіпотезу про одного винахідника — такого собі нескінченно мудрого Ляйбніца, що працює у скромній невідомості, — усі одностайно відкинули. Ми виходимо з припущення, що цей *brave new world*** є витвором таємного товариства, яке складається з астрономів, біологів, інженерів, метафізиків, поетів, хіміків, алгебраїстів, моралістів, художників, геометрів... що працюють під керівництвом нікому не відомого генія. Людей, які відзначилися в цих розмаїтих дисциплінах, існує безліч, проте чи не всі вони неспроможні винайти щось цілком нове, а ще менш вони були б спроможні підпорядкувати свій винахід вимогам строгого й систематичного плану. Цей план такий неосяжний, що внесок кожного з членів такого товариства має бути нескінченно великим. Спочатку нам здалося, що Тлен — це суцільний хаос, безвідповідальний витвір невтримної уяви; але тепер ми знаємо, що це досконало впорядкований космос і внутрішні

* По пазурах [видно] лева (*лат.*).

** Чудовий новий світ (*англ.*). Так називається відомий роман Олдоса Гакслі.

закони, яким він підпорядкований, були чітко сформульовані, хай і на короткий час. Тут досить буде сказати, що видимі суперечності одинадцятого тому можна вважати фундаментальним доказом існування й інших томів: таким прозорим і таким довершеним є той порядок, який ми знаходимо в ньому. У популярних журналах багато говорилося, з цілком поясненими надуживаннями, про зоологію і топографію Тлену; як на мене, то його прозорі тигри та криваві башти не заслуговують бути предметом уваги для всіх людей. Я наважуся попросити у свого читача кілька хвилин для того, щоб розповісти про концепцію всесвіту, яка панує у Тлені.

Г'юм зазначив раз і назавжди, що аргументи Берклі не допускають ані найменшого заперечення і не вселяють ані найменшої переконаності. Ця думка цілком слушна, коли йдеться про нашу землю, і цілком хибна, якщо ми спробуємо застосувати її до Тлену. Народи, які населяють цю планету, за своєю природою — ідеалісти. Їхня мова і все те, що від неї походить, — релігія, література, метафізика, — припускають ідеалізм. Світ для них — не скупчення об'єктів у просторі, а розмаїта послідовність незалежних дій. Він послідовний, розтягнутий у часі, але не в просторі. У теоретично реконструйованій *Ursprache** Тлену, від якої утворились «актуальні» мови та діалекти, немає іменників: там ми знаходимо лише безособові дієслова, що за допомогою односкладових суфіксів або префіксів набувають прислівникового значення. Наприклад, у них немає слова, яке відповідало б нашому слову «місяць», але вони мають дієслово, що звучить приблизно як «місяцювати» або «місяцїти». Щоб передати значення

* Прамова (*нім.*).

фрази «Місяць зійшов над річкою», вони сказали б «Гльор у фанг аксаксакс мльо», що відповідає, коли перекласти слова по порядку, «Вгору за безперервно-тексти замісяціло».

Сказане вище стосується мов Південної півкулі. У мовах Північної півкулі (про *Ursprache* яких в одинадцятому томі говориться дуже мало) первісною клітиною є не дієслово, а односкладовий прикметник. Іменник утворюється через накопичення прикметників. Там не кажуть «місяць», а кажуть «прозорий-осяйний на темно округлому» або «світлий-помаранчевий-небесний», або застосовують якесь інше подібне до цих словосполучення. У тому випадку, який ми розглянули, скупчення прикметників позначає реальний об'єкт; але так буває далеко не завжди. У літературі цієї півкулі (як у реальному світі Мейнонга) існує безліч об'єктів ідеальних, які з'являються і зникають за одну мить, згідно з вимогами поетичної необхідності. Іноді їх характеризує лише проста одночасність. Існують об'єкти, утворені лише з двох характеристик, однієї видимої і другої — чутної: скажімо, помаранчевий колір східного крайнеба і далеке щебетання якоїсь пташки. Існують і такі, що утворюються з багатьох ознак: сонце й вода проти грудей плавця; тремтливе рожеве світло за заплющеними повіками, відчуття того, хто пливе за течією річки й водночас гоїдається на хвилях сну. Ці об'єкти другого ступеня можуть поєднуватися з іншими; за допомогою певних аббревіатур цей процес може бути, по суті, нескінченним. Існують знамениті поеми з одного-єдиного величезного слова. Це слово включає в себе *поетичний об'єкт*, створений автором. Той факт, що ніхто не вірить у реальність іменників, у парадоксальний спосіб спричиняється до того, що їхня кількість стає

нескінченною. Мови північної півкулі Тлену включають у себе всі іменники, що існують в індоєвропейських мовах нашого світу, — а крім того, багато інших.

Не буде перебільшенням стверджувати, що класична культура Тлену включає в себе лише одну дисципліну: психологію. Усі інші дисципліни підпорядковані їй. Я вже казав, що люди на цій планеті сприймають усесвіт як послідовність ментальних процесів, що вони існують не в просторі, а в послідовному розгортанні часу. Спіноза приписує своєму нескінченному божеству атрибуту протяжності й мислення; на Тлені ніхто не зрозумів би протиставлення першого (характерного лише для певних станів) і другого — що є досконалим синонімом космосу. Можна висловити це й іншими словами: вони не можуть собі уявити, аби щось просторове тривало в часі. Зорове сприйняття диму на обрії, а потім — спаленого поля, а потім — напівпогаслої сигарети, яка й спричинила пожежу, вони вважають досконалим прикладом асоціації ідей.

Цей монізм або тотальний ідеалізм завдає великої шкоди науці. Пояснити (або оцінити) якийсь факт означає поєднати його з іншим фактом. Такий зв'язок, як вважають на Тлені, є наступним станом суб'єкта, який не може ані вплинути на його попередній стан, ані пояснити його. Будь-який ментальний стан є незвідним: навіть просто назвати його — *id est** класифікувати — призводить до спотворення. З цього можна було б зробити висновок, що на Тлені не існує ані наук, ані навіть логічного мислення. Проте парадоксальна істина полягає в тому, що вони існують, і в майже нескінченній кількості. З філософіями тут відбувається те саме, що

* Тобто (лат.).

відбувається з іменниками в північній півкулі. Той факт, що всяка філософія — це наперед така собі діалектична гра, *Philosophie des Als Ob*^{*}, сприяє їхньому розмноженню. Там виникло безліч систем найнеймовірніших, проте елегантно збудованих або наділених сенсаційним характером. Метафізики Тлену не дошукуються ані істини, ані навіть правдоподібності — вони шукають чогось такого, що вражає уяву. Вони вважають метафізику відгалуженням літературної фантастики. Вони знають, що система — це не що інше, як підпорядкування всіх аспектів усесвіту якомусь одному з них. Навіть фраза «всіх аспектів» не має права на існування, бо припускає неможливе сполучення теперішнього моменту з колишніми. Також є невиправданим застосування фрази «колишні моменти» у множині, бо це припускає інше неможливе поєднання... Одна зі шкіл на Тлені прийшла до заперечення часу: вони вважають, що майбутнє може мати реальність лише як надія в теперішньому, а минуле існує лише як теперішній спогад^{**}. Інша школа проголошує, що *весь час* уже проминув і наше життя — це тільки спогад або присмеркове віддзеркалення, звичайно ж, спотворене та скалічене, необерненого процесу. Ще одна школа вважає, що історію всесвіту — а з нею і всі найменші подробиці про життя кожного з нас — записує якийсь другорядний бог, що прагне в такий спосіб порозумітися з демоном. Ще одна виходить з припущення, що всесвіт схожий на тайнопис, у якому не всі

* Філософія Нібито (нім.).

** Расел («*The analysis of Mind*» [«Аналіз мислення»], стор. 159) припускає, що наша планета була створена лише кілька хвилин тому й заселена жителями, які «згадують» про своє ілюзорне минуле. (Прим. авт.)

символи наділені значенням, істинне тільки те, що відбувається через кожні триста ночей. Ще одна вважає, що тоді як ми тут спимо, ми не спимо в потойбічному світі, й таким чином кожна людина — це дві людини.

З усіх доктрин, які існують на Тлені, жодна не має такої скандальної слави, як матеріалізм. Її сформулювали кілька мислителів, доклавши до цього більше запалу, аніж ясності, у вигляді такого собі парадоксу. Аби полегшити зрозуміння цієї немислимої тези, один ересіарх в одинадцятому сторіччі* вигадав софізм з дев'ятьма мідними монетами, скандальну славу якого на Тлені можна порівняти з земною репутацією елеатських апорій. Існує чимало варіантів цього «досконало логічного міркування», в яких говориться про різну кількість монет і знаходять їх різну кількість разів. Наводимо найпоширеніший з цих варіантів:

«У вівторок Х проходить по безлюдній дорозі й губить дев'ять мідних монет. У четвер Y знаходить на тій дорозі чотири монети, що трохи потемніли після дощу, який ішов у середу. У п'ятницю Z знаходить на дорозі три монети. Того ж таки дня, у п'ятницю, X знаходить дві монети в коридорі свого будинку». Ересіарх хотів зробити висновок з цієї історії про реальність — тобто безперервність — існування дев'ятох знайдених монет. «Було б абсурдно, — стверджує він, — уявляти собі, що чотири з монет не існували в період від вівторка до четверга, три — від вівторка й до другої половини п'ятниці, дві — од вівторка й до першої половини п'ятниці. Цілком логічно буде припустити, що вони існували — проте

* У дванадцятіричній системі числення століття триває протягом ста чотирьох років (прим. авт.).

існували в якийсь потаємний спосіб, незбагненний для людей,— в усі моменти цих трьох відрізків часу».

Мова Тлену мало придатна для формулювання цього парадоксу — більшість так і не зрозуміли його. Захисники здорового глузду спочатку обмежилися тим, що заперечили правдоподібність такого сюжету. Вони знай повторювали, що це словесний обман, який ґрунтується на невинуватому застосуванні очевидних неологізмів, не засвоєних мовною практикою і далеких від будь-якого строгого мислення: це дієслова «знайти» і «загубити», які включають у себе початкову суперечність, позаяк припускають тотожність перших і останніх дев'яток монет. Вони нагадували про те, що всякий іменник (*людина, монета, четвер, середа, дощ*) має лише метафоричне значення. Вони викривали підступний характер фрази «що трохи потемніли після дощу, який ішов у середу», яка припускає те, що їхні супротивники намагаються довести: безперервність існування чотирьох монет від вівторка до четверга. Вони пояснювали, що *подібність* — це одне, а *тотожність* — зовсім інше, і сформулювали таке собі *reductio ad absurdum**, наводячи гіпотетичний випадок, коли дев'ятеро людей протягом дев'яток послідовних ночей терплять сильний біль. Чи не було би безглуздом — запитали вони — стверджувати, ніби це один і той самий біль? ** Вони сказали, що ересіархом рухав

* Зведення до абсурду (*лат.*).

** Сьогодні одна з церков Тлену у стилі Платона стверджує, що всякий біль, всякий зеленуватий відтінок жовтого, всяка температура — це єдина реальність. Усі чоловіки, які перебувають у запаморочливому стані статевого оргазму,— це один і той самий чоловік. Усі люди, що декламують той чи той рядок з Шекспіра,— це Вільям Шекспір. (*Прим. авт.*)

лише блюзнірський намір приписати божественну категорію *бути* кільком звичайним монетам і що іноді він заперечує множинність, а іноді — ні. Вони наводили і такий аргумент: якщо подібність веде за собою тотожність, то доведеться також визнати, що дев'ять різних монет — це одна монета.

У це важко повірити, але ті спростування були далеко не останніми. Через сто років після того, як була сформульована ця проблема, один мислитель, наділений не менш блискучим розумом, аніж єресіарх, але схильний дотримуватися ортодоксальної традиції, запропонував надзвичайно сміливу гіпотезу. Він дуже дотепно припустив, що існує лише один суб'єкт, що такий неподільний суб'єкт — це кожне зі створінь, які населяють світ, і що всі вони є органами та масками божества. X — це Y і X — це Z . Z знаходить три монети, бо спогадує, що вони були загублені X -ом. X знаходить дві монети у своєму коридорі, бо спогадує, що всі інші вже знайдені... Одинадцятий том дає зрозуміти, що три головні причини детермінували повну перемогу цього ідеалістичного пантеїзму. Перша — відмова від соліпсизму; друга — можливість зберегти психологічну основу наук; третя — можливість зберегти культ богів. Шопенгауер (палкий і прозорий у своїх висновках Шопенгауер) сформулював дуже схожу доктрину в першому томі свого трактату «*Parerga und Paralipomena*»*.

Геометрія Тлену включає в себе дві дисципліни, які дещо відрізняються між собою: геометрію видимості й геометрію дотику. Остання відповідає нашій, і її підпорядковують першій. Основа геометрії видимості — поверхня, а не точка. Ця геометрія не знає паралельних ліній

* Афоризми і максими (*грецьк., нім.*).

і проголошує, що, переміщуючись, людина змінює форми, які її оточують. В основі арифметики Тлену лежить уявлення про невизначені числа. Жителі Тлену надають особливої ваги поняттю більшого й меншого, яке наші математики позначають символами $>$ та $<$. Математики Тлену стверджують, що сам процес підрахунку змінює кількості й перетворює їх з невизначених на визначені. Той факт, що різні індивіди, які підраховують одну й ту саму кількість, приходять до однакового результату, психологи розглядають як приклад асоціації ідей або добру вправу для пам'яті. Ми вже знаємо, що на Тлені суб'єкт пізнання є одним і вічним.

У літературних звичаях також панує ідея єдиного суб'єкта. Хто написав книжку, вказують лише в рідкісних випадках. Поняття плагіату не існує: вважається, що всі твори — це твори єдиного автора, автора, який існує поза часом і не має імені. Критика іноді намагається винайти автора: беруться два дуже різні твори, — наприклад, «Дао Де Дзин» і «Тисяча й одна ніч», — приписуються одному авторові, а потім сумлінно намагаються описати психологію цього цікавого *homme de lettres**...

Їхні книжки також відрізняються від наших. У художніх творах опрацьовується один сюжет, з усіма перестановками, які тільки можна собі уявити. Твори філософського характеру незмінно містять у собі тезу й антитезу, неухильні «про» і «контра» у стосунку до тієї або тієї доктрини. Книжка, яка не включає в себе свою контракнижку, вважається незавершеною.

Століття і століття ідеалізму не могли не вплинути на реальність. У найстародавніших провінціях Тлену

* Літератора (*фр.*).

нерідко бувають випадки подвоєння загублених предметів. Двоє людей шукають олівець: один його знаходить і нічого не каже; другий знаходить другий олівець, не менш реальний, але такий, що більше відповідає його сподіванням. Ці другорядні об'єкти називаються *хр'юнір*, і хоч вони мають менш вишукану форму, проте завжди бувають дещо більшими, аніж перші. Донедавна *хр'юніри* були тільки побічними дітьми неухажливості й забуття. Важко повірити в те, що їхнє методичне продукування почалося не давніше, як сотню років тому, але саме так говориться в одинадцятому томі. Перші спроби були невдалими. Проте *modus operandi** заслуговує на окрему згадку. Начальник однієї з державних в'язниць повідомив в'язням, що в долині однієї давно пересохлої річки є стародавні поховання, й пообіцяв свободу тим з них, котрі розкопають там щось варте уваги. Протягом тих місяців, які передували розкопкам, їм показували фотографії та малюнки речей, які вони мали знайти. Ця перша спроба показала, що надія та жадібність можуть стати на перешкоді; за цілий тиждень важкої праці лопатою і кайлом в'язням не пощастило розкопати іншого *хр'юна*, крім іржавого колеса, яке опинилося під землею не набагато давніше, ніж розпочався експеримент. Його зберегли в таємниці і згодом повторили в чотирьох школах. У трьох усе закінчилося майже цілковитим провалом; у четвертій (директор якої несподівано помер на самому початку розкопок) учні відкопали — а може, виготовили — золоту маску, стародавній меч, дві або три череп'яні амфори й позеленіле та надбите погруддя якогось царя з написом, який досі нікому не пощастило прочитати.

* Спосіб дій (*лат.*).

У такий спосіб з'ясувалася непридатність свідків, яким відомо про експериментальний характер пошуків... Дослідження масового характеру продукують об'єкти з суперечливими властивостями; сьогодні віддається перевага індивідуальним і майже імпровізованим пошукам. Методичне виготовлення *хрьонірів* (так говориться в одинадцятому томі) надало неоціненну допомогу археологам. Воно дозволило їм ретельно дослідити і мало не змінити минуле, яке тепер стало не менш піддатливим і не менш слухняним, аніж майбутнє. Тут цікаво відзначити такий факт: *хрьоніри* другого й третього ступеня — *хрьоніри*, утворені від іншого *хрьона*, *хрьоніри*, утворені від *хрьона*, утвореного від *хрьона*, — підсилюють відхилення, характерні для початкового *хрьона*, *хрьони* п'ятого ступеня майже тотожні йому; *хрьони* дев'ятого ступеня майже не відрізняються від *хрьонів* другого ступеня; *хрьони* одинадцятого ступеня відзначаються чистотою ліній, що не властива для *хрьонів* первісних. Тут ми маємо справу з періодичним процесом; *хрьон* дванадцятого ступеня вже починає погіршуватися. Дивовижнішим і досконалішим за будь-який *хрьон* буває іноді *ур* — предмет, утворений самонавіюванням, об'єкт, виведений на поверхню надією. Велика золота маска, про яку я вже згадував, може правити за чудовий приклад.

Речі подвоюються у Тлені. Але вони мають також тенденцію блякнути і втрачати деталі, коли люди про них забувають. Тут можна навести класичний приклад порога, що існував, поки його мав звичай переступати один жебрак, і перестав бути видимим, коли той помер. Траплялося, що якісь пташки, кінь рятували руїни стародавнього амфітеатру.

Сальто-Орієнталь, 1940 р.

Постскриптом 1947 р. Я подаю наведену вище статтю в тому самому вигляді, в якому вона була надрукована в «Антології фантастичної літератури», 1940 р., без скорочень, за винятком кількох метафор і своєрідних жартівливих висновків, які сьогодні прозвучали б легко-важно. Відтоді відбулося стільки подій... Обмежуся коротким нагадуванням про них.

У березні 1941 року у книжці Гінтона, яка належала Гербертові Ешу, було знайдено написаного від руки листа від Гуннара Ерфйорда. На конверті був поштовий штемпель Оро-Прето; цей лист повністю прояснював таємницю Тлену. Його текст цілком підтвердив гіпотезу Мартінеса Естради. Початок цій дивовижній історії було покладено десь на початку XVII сторіччя, якимось увечері чи то в Люцерні, чи то в Лондоні. Саме тоді було засноване таємне товариство з добрими намірами (серед його членів був і Далгарно, а згодом до нього приєднався і Берклі), що поставило собі на меті вигадати країну. У досить-таки туманній первісній програмі говорилося про «герметичні студії», філантропію та кабалу. Саме цією первісною епохою датується незвичайна книжка Андреє. Через кілька років нарад та попередніх висновків члени товариства зрозуміли, що одного покоління замало, щоб вигадати країну. І тоді вони вирішили, що кожен з членів товариства має обрати собі учня, який би продовжив його справу. Ця спадкоємна політика здобула загальну підтримку, й через два століття братство, яке знавало переслідувань, відроджується в Америці. Близько 1824 р. у Мемфісі (штат Теннесі) один з його членів поговорив з мільйонером-аскетом Езрою Баклі. Той вислухав його з виразом зверхності й висміяв скромність їхнього проєкту. Він сказав йому, що в Америці абсурдно

вигадувати нову країну, й запропонував вигадати цілу планету. До цієї грандіозної ідеї він додав іншу, породжену його нігілізмом*,— зберегти цей грандіозний задум у таємниці. Саме тоді вийшли друком двадцять томів «Encyclopaedia Britannica»; Баклі запропонував видати методичну енциклопедію їхньої уявної планети. Він надасть у їхнє розпорядження свої золотоносні гори, свої судноплавні річки, свої луки, на яких пасуться табуни биків та бізонів, своїх негрів, свої борделі та свої долари, але з однією умовою: «їхній твір не матиме нічого спільного з самозванцем Ісусом Христом». Баклі не вірив у Бога, але хотів показати Богові, який не існує, що смертні люди спроможні задумати і створити новий світ. Баклі був отруєний і помер у Батон-Руж 1828 року; а 1914 року товариство роздало своїм членам, яких було триста, останній том Першої енциклопедії Тлену. Видання було таємним: сорок томів, які її складали (найграндіозніший з творів, на той час задуманих людьми), мали лягти в основу наступного, детальнішого видання, яке буде надруковане вже не англійською мовою, а однією з мов Тлену. Цей огляд ілюзорного світу попередньо назвали Орбіс Терціус, і одним з його скромних творців-деміургів був Герберт Еш чи то як агент Гуннара Ерфйорда, чи то як член товариства. Той факт, що він одержав примірник одинадцятого тому, говорить нібито на користь другого припущення. Ну а як же інші? 1942 року сталося кілька значущих подій. Я дуже виразно пам'ятаю одну з перших, і, як мені тепер здається, я почасти відчув її пророчий характер. Це сталося

* Баклі був вільнодумцем, фаталістом і переконаним прихильником рабства.

в одному з будинків на вулиці Лапріда, перед світлим і високим балконом, який дивився на захід. Княгиня де Фосіньї Люсінж одержала з Пуатьє срібний посуд. З глибини великої скрині, змережаної іноземними печатами, з'являлися витончені й важкі речі: срібло з Утрехта й Парижа, покрите карбованою геральдичною фауною, самовар. Поміж тими речами таємничим і майже невлонним тріпотінням сонної пташки тремтів компас. Княгиня дивилася на нього такими очима, ніби не розуміла, що це таке. Синя стрілка показувала на Північний магнітний полюс, металевий корпус був опуклий, літери на його циферблаті відповідали одному з алфавітів Тлену. Таким було перше вторгнення фантастичного світу у світ реальний. Дивний і тривожний збіг обставин зробив мене свідком і другого випадку. Це сталося через кілька місяців у корчмі одного бразильця, в Кучілья-Негра. Аморім і я поверталися з Санта-Анни. Повінь на річці Такуаремба примусила нас випробувати (і витерпіти) тамтешню примітивну гостинність. Корчмар поставив для нас два рипучі ліжка у великій кімнаті, напхом напханій барильцями та бурдюками. Ми вклалися на них спати, але до самого ранку нам не давав заснути невидимий п'яний сусід, який то вибухав майстерно закрученою добірною лайкою, то, завиваючи, наспівував мілонги — власне, якусь одну нескінченну мілонгу. Ми, звичайно ж, пояснювали ці невгамовні зойки дією пекучої тростинової горілки нашого корчмаря... Але вранці нашого сусіда знайшли в коридорі мертвим. Його хрипкий голос нас обманув: насправді це був зовсім молодий хлопець. Під час його п'яної маячні з його пояса випали кілька монет і якийсь конус із блискучого металу діаметром у гральну кість. Даремно якийсь хлопчисько намагався підібрати

цей конус. Його насилу зміг підняти дорослий чоловік. Я тримав його на своїй долоні кілька хвилин: пам'ятаю, що він був нестерпно важкий і що тиск на мою долоню тривав навіть після того, як я віддав конус. Пам'ятаю також кружечок — слід, який він залишив на долоні. Цей дуже маленький, але такий важкий предмет наповнив мене неприємним відчуттям огиди й страху. Якийсь селянин запропонував кинути його у води бурхливої річки. Проте Аморім купив його за кілька песо. Ніхто нічого не знав про мертвого, крім того, що «він прийшов від кордону». Ці маленькі й дуже важкі конуси (виготовлені з металу, який походить не з нашого світу) є образами божества в певних регіонах Тлену.

Тут я закінчую ту частину своєї розповіді, яка стосується мене особисто. Усе інше живе в пам'яті (якщо не в надіях або страхах) всіх моїх читачів. Досить буде нагадати або назвати такі факти — в лаконічних і коротких словах, що їх велика загальна пам'ять може збагатити та доповнити. Десь близько 1944 року один дослідник, вивчаючи матеріали газети «Америкен» (Нешвіл, штат Теннесі), розкопав у одній з бібліотек Мемфіса всі сорок томів Першої енциклопедії Тлену. До сьогодення дня тривають суперечки, чи це відкриття було випадковим, чи це сталося з дозволу керівників досі оповитого туманом *Орбіс Терціус*. Другий варіант видається ймовірнішим. Деякі неймовірні відомості з одинадцятого тому (наприклад, розмноження *хр'ячів*) були вилучені або пом'якшені у примірнику, виявленому в Мемфісі; цілком розумно припустити, що ці викреслення були зроблені згідно з планом зобразити світ, який не був би занадто несумісним з нашим реальним світом. Завезення предметів з Тлену до різних країн мало доповнити реалізацію

цього плану...^{*} Залишається неспростовним фактом, що міжнародна преса здійняла неймовірний галас навколо «знахідки». Підручники, антології, резюме, літературні версії, передруки авторизовані й передруки піратські Найвеличнішого Людського Твору поширилися й далі поширюються по всій землі. Майже відразу по цьому реальність почала відступати в багатьох пунктах. І немає ніякого сумніву, що вона хотіла поступитися. Ще десять років тому досить було запропонувати хай там яку симетричну систему, наділену видимістю досконалої впорядкованості, щоб зачарувати людей. То як же не піддатися чарам Тлену, досконало описаної й такої переконливої картини бездоганно впорядкованої планети? Марно було б нагадувати таким людям, що реальність теж упорядкована. Може, й так, але впорядкована вона за законами божественними — тобто, пояснюю, законами, які створені не людьми і які нам ніколи не пощастить до кінця збагнути. Тлен — це лабіринт, але створений самими людьми, лабіринт, вибудований у такий спосіб, щоб люди могли розгадати його загадку.

Контакти з Тленом та при звичаєність до нього розкладають цей світ. Зачароване довершеною строгістю цієї системи, людство все більше забуває, що це строгість задуму шахістів, а не задуму ангелів. Уже проникає у школи (гіпотетична) «первісна мова» Тлену; а навчання його гармонійної історії (наповненої зворушливими епізодами) витіснило ту історію, якої навчали в моєму дитинстві; вже в пам'яті людській вигадане минуле розташувалося на місці іншого минулого, про яке ми нічого не знаємо

^{*} Хоча, природно, залишається проблема *матеріалу* деяких об'єктів.

напевне — навіть того, що воно брехливе. Сталися зміни в нумізматиці, фармакології та археології. Гадаю, що біологія та математика теж не залишаться такими, якими вони були... Розсіяна по всьому світу династія вчених-самітників змінила обличчя землі. Їхня справа триває. Якщо мої передчуття мене не обманюють, то через сто років когось пощастить знайти сто томів Другої енциклопедії Тлену.

І тоді зникнуть з лиця планети англійська, французька та й та ж таки іспанська мови. Світ перетвориться на Тлен. Мені до цього байдуже, у тихому притулку готелю в Адрогє я переглядаю (не маючи наміру його друкувати) зроблений Кеведо переклад «Похоронної урни» Брауна.

П'ЕР МЕНАР, АВТОР «ДОН КІХОТА»

Твори видимі, які залишив нам цей романіст, можна легко й швидко перелічити. Тому непростими уявляються мені ті пропуски та додатки, які ми знаходимо в недостовірному каталозі пані Анрі Башельє, що його мала нахабство запропонувати своїм гідним співчуття читачам — хоч їх і дуже мало, і всі вони кальвіністи, якщо не масони або обрізані — одна газетка, чиї протестантські вподобання ні для кого не таємниця. Справжні друзі Менара зустріли появу цього каталогу з тривогою і навіть певним смутком. Здається, лише вчора зібралися ми біля мармурового надгробка в затінку жалобних кипарисів, і ось уже Помилка намагається очорнити його Пам'ять... Тож я відчуваю себе зобов'язаним опублікувати бодай коротке спростування, вказавши на необхідні виправлення.

Я усвідомлюю, що мій убогий авторитет зовсім неважко заперечити. Проте ніхто не заборонить мені навести два свідчення, знехтувати які неможливо. Баронеса де Бакур

(на чііх незабутніх п'ятницях я мав честь познайомитися з поетом, якого ми нині оплакуємо) визнала за можливе цілком схвалити нижченаписане. Графиня де Баньйореджо, один з найвитонченіших умів князівства Монако (а тепер і Пітсбурга, штат Пенсільванія, після того як нещодавно вийшла заміж за міжнародного філантропа Симона Кауцша, так нещадно обмовленого — гай-гай! — жертвами його некорисливих обмудок), пожертвувала «задня істини й смерті» (це її буквальні слова) вельможною стриманістю, яка їй властива, й у відкритому листі, опублікованому в журналі «Люкс», також висловила мені своє схвалення. Сподіваюся, цих високих рекомендацій досить.

Я вже сказав, що *видима* творча спадщина Менара може бути легко встановлена й перелічена. Ретельно переглянувши його особистий архів, я знайшов у ньому такі твори:

а) Сонет, написаний у символістському стилі, який друкувався двічі (в різних варіантах) у журналі «Мушля» («La conque») (у номерах за березень і жовтень 1899 р.).

б) Монографія про можливість укласти поетичний словник понять, які не є ані синонімами, ані перифразами тих, що знаходять застосування в повсякденній мові, а є такими собі ідеальними об'єктами, що створені за домовленістю й сутнісно призначені для потреб поетичного самовираження» (Нім, 1901 р.).

в) Монографія про «певні зв'язки або спорідненості» між мисленням Декарта, Ляйбніца та Джона Вілкінса (Нім, 1903 р.).

г) Монографія про «Characteristica universalis»* Ляйбніца (Нім, 1904 р.).

* Універсальні характеристики (*лат.*).

д) Стаття технічного характеру про можливість збагатити гру в шахи, прибравши з шахівниці одного флангового пішака. Менар пропонує, рекомендує, обговорює і зрештою відмовляється від цієї новації.

е) Монографія про «*Ars magna generalis*»* Раймунда Луллія (Нім, 1906 р.).

є) Переклад з передмовою та примітками «Книги вільного винаходу та мистецтва гри в шахи» Руя Лопеса де Сегури (Париж, 1907 р.).

ж) Чернеткові варіанти монографії про символічну логіку Джорджа Буля.

з) Огляд основних метричних законів французької прози, ілюстрований прикладами з Сен-Сімона («*Revue de langues romanes*»**, Монпельє, жовтень 1909 р.).

и) Відповідь Люкові Дюртенюві (який заперечував існування таких законів), проілюстрована прикладами з Люка Дюртена («*Revue de langues romanes*», Монпельє, грудень 1909 р.).

і) Рукопис перекладу Кеведового «Компасу для освіченого плавання» під назвою «*La boussole des grécieux*»***.

ї) Передмова до каталогу виставки літографій Каролуса Уркада (Нім, 1914 р.).

й) Книжка «*Les problèmes d'un problème*»**** (Париж, 1917 р.), де в хронологічному порядку обговорюються варіанти розв'язань знаменитої проблеми

* Велике загальне мистецтво (*лат.*).

** Журнал романських мов (*фр.*).

*** Компас манірників (*фр.*).

**** Проблеми однієї проблеми (*фр.*).

Ахілла та черепахи. На цей час з'явилися вже два видання цієї книжки; за епіграф у другому править порада Ляйбніца «*Ne craignez point, monsieur, la tortue*»*, і в ньому дещо оновлені розділи, присвячені Раселові та Декарту.

к) Доскіпливий аналіз «синтаксичних звичаїв» Туле (N. R. F., березень 1921 р.). Менар там — нагадує — проголошує, що осуджувати й хвалити — це вияви сентиментальності, які не мають нічого спільного з критикою.

л) Транспозиція в александрійський вірш «*Cimetiere marin*»** Поля Валері (N. R. F., січень 1928 р.).

м) Інвектива проти Поля Валері, процитована в «Сторінках, які пригнічують реальність» Жака Ребуля. (Ця інвектива, зазначимо в дужках, являє собою вивернуту на лівий бік його справжню думку про Валері. Останній так це й зрозумів, і давня дружба між двома письменниками анітрохи не похитнулася.)

н) «Характеристика» графині де Баньйореджо в «переможному томі»,— цей вираз належить Габріеле Д'Анунціо, одному з інших авторів,— який щороку публікує ця дама, щоб спростувати неминучу брехню, яку вряди-годи друкують газети й рекомендувати «світові та Італії» справжній образ власної особи, що так часто потерпав (саме з огляду на її красу та бурхливу діяльність) від хибних або надто покvapних суджень.

о) Цикл вишуканих сонетів, присвячених баронесі де Бакур (1934 р.).

* Не бійтеся черепахи, добродію (*фр.*).

** Морського кладовища (*фр.*).

п) Написані від руки вірші, ефект яких завдячує пунктуації*.

Досі ми говорили (без хай там яких пропусків, якщо не брати до уваги кількох мало значущих сонетів, написаних задля якогось конкретного випадку, щоб похвалити гостинного чи покартати скупого, з альбома пані Анрі Башельє) лише про *видиму* творчість Менара, в її хронологічному порядку. Тепер я переходжу до іншої його творчості — творчості невидимої, нескінченно героїчної, ні з чим не зрівнянної. А також — о, жалюгідні можливості людини! — незавершеної. Ця творчість — мабуть, найбільш значуща творчість нашого часу — складається з дев'ятого і тридцять восьмого розділів першої частини «Дон Кіхота» й одного фрагмента розділу двадцять другого. Я знаю, що таке моє твердження може видатися безглуздим; виправдати це «безглуздя» і є головною метою мого есею**.

Два тексти дуже нерівноцінної якості надихнули Менара взятися за цю справу. Один з них — це філологічний фрагмент Новаліса — той, який опублікований під номером 2005 у дрезденському виданні, — де накреслюється *тема повного ототожнення* з певним автором. Другий — одна

* Пані Анрі Башельє додає до цього списку також дослівний переклад з дослівного перекладу, який зробив Кеведо з «*Introduction a la vie devote*» («Вступ до побожного життя») святого Франциска Сальського. У бібліотеці П'єра Менара немає навіть натяку на такий твір. Певно, баронеса просто погано розчула й хибно витлумачила якийсь жарт нашого покійного друга. (Прим. авт.)

** Був у мене також потаємний намір бодай лаконічно накидати образ П'єра Менара. Але як я посмію змагатись з золотими сторінками, що їх, як мені розповіли, готує баронеса де Бакур, або з делікатним і точним олівцем Каролюса Уркада? (Прим. авт.)

з тих паразитарних книг, які поміщають Христа на паризький бульвар, Гамлета — на Ла Канеб'єр або Дон Кіхота на Волл-стріт. Як і кожна людина з добрим смаком, Менар з огидою ставився до цих непотрібних карнавалів, придатних лише для того,— казав він,— щоб потішити плебея видимим анахронізмом, або (а це ще гірше) нав'язати нам переконаність у тому, що всі епохи однакові або що всі вони різні. Набагато цікавішим, хоч і виконаним суперечливо та поверхово, здався йому знаменитий намір Доде: поєднати в *одній постаті*, а саме в постаті Тартарена, Винахідливого Ідальго та його зброєносця... Ті, котрі натякають, що Менар присвятив своє життя написанню сучасного «Дон Кіхота», чинять наклеп на його світлу пам'ять.

Він хотів створити не іншого «Дон Кіхота» — це було б неважко,— а саме «Дон Кіхота». Гадаю, немає потреби казати, що він не збирався механічно переписувати оригінал, не мав наміру копіювати його. Його чудовий задум полягав у тому, щоб написати кілька сторінок, які збіглися б — кожним своїм словом і кожним рядком — з відповідними сторінками роману Мігеля де Сервантеса.

«Моя мета — геть незвичайна,— писав він мені 30 вересня 1934 р. з Байонни.— Кінцевий пункт будь-якого теологічного або метафізичного твердження — зовнішній світ, Бог, причинність, універсальні форми — є не менш давнім і узвичаєним, аніж цей знаменитий роман. Єдина різниця між ними в тому, що філософи описують у цікавих трактатах проміжні етапи своєї праці, а я був сповнений рішучості їх пропустити». І справді, не залишилося жодної чернетки, яка свідчила б про його багаторічну працю.

Метод, який він обміркував спочатку, був відносно простим і переконливим. Добре вивчити іспанську мову,

розвинути в собі любов до католицької віри, воювати з маврами або турками, забути про історію Європи, яку вона пережила від 1602 до 1917 року, *бути* Мігелем де Сервантесом. П'єр Менар ретельно обміркував такий спосіб (я знаю, він навчився досить вільно користуватись іспанською мовою сімнадцятого сторіччя), але відкинув його як занадто легкий. Радше як неможливий! — певно, скаже мені читач. Не заперечую, але ж сам задум був на самому початку неможливим, і з усіх неможливих методів, якими можна було б привести його до успішного завершення, цей був найменш цікавим. Бути у двадцятому сторіччі популярним романістом сторіччя сімнадцятого здалося йому самоприниженням. Бути, хай там у який спосіб, Сервантесом і прийти до «Дон Кіхота» здалося йому не таким важким завданням, а отже, й не таким цікавим, аніж і далі залишатися П'єром Менаром і прийти до «Дон Кіхота» через життєвий досвід П'єра Менара. (Ця переконаність, хотів би я зауважити мимохідь, спонукала його пропустити автобіографічну передмову до другої частини «Дон Кіхота». Включити до свого твору цю передмову означало б створити ще одного персонажа — Сервантеса, — але також означало б поставити «Дон Кіхота» в залежність від цього персонажа, а не від Менара. Цей останній, природно, відмовився від такого легкого шляху). «Моє завдання сутнісно не таке важке, — читаю я в іншому місці його листа. — Мені потрібне лише безсмертя для того, щоб виконати його». Чи мушу я признатися вам, що часто уявляю собі, ніби він досяг успіху і я читаю «Дон Кіхота», всього «Дон Кіхота» — з таким відчуттям, що його написав Менар? В одну з минулих ночей, гортаючи розділ двадцять шостий — який Менар навіть не починав писати, — я впізнав стиль нашого друга,

і мені немовби вчувся його голос у такій незвичайній фразі: «Річкові німфи, засмучена і волога Ехо». Це надзвичайно переконливе поєднання двох означень, одне з яких указує на духовний стан, а друге — на фізичний, примусило мене пригадати рядок з Шекспіра, який ми обговорювали одного вечора:

*Where a malignant and turbaned Turk...**

Але чому саме «Дон Кіхот»? — запитає наш читач. Для іспанця таке віддання переваги не здавалося б чимось непоясненим, але, безперечно, воно таким здається для символіста з французького міста Нім, який особливо захоплювався творчістю Едгара По, що породив Бодлера, що породив Маларме, що породив Валері, що породив Едмона Теста. У листі, якого я цитував вище, дається відповідь на це запитання. «Дон-Кіхот,— пояснює Менар,— глибоко цікавить мене, але не здається мені — як би це висловити? — неминучим. Я не можу уявити собі світ ані без вигуку Едгара По:

*«Ah, bear in mind this garden was enchanted!»** —*

ані без «Bateau ivre»*** або «Ancient mariner»****, але знаю, що я спроможний уявити собі його без «Дон Кіхота». (Я говорю, природно, про свою особисту спроможність, а не про історичний резонанс цих творів). «Дон Кіхот» — книжка

* Там, де злісний турк у тюрбані... (англ.)

** Не забувай, що сад цей зачарований! (англ.)

*** П'яний корабель (фр.).

**** Старий моряк (англ.).

випадкова, «Дон Кіхот» не є необхідним. Я можу наперед обміркувати його написання, можу написати його, не ризикуючи впасти в тавтологію. Я читав його у свої дванадцять або тринадцять років і прочитав його, мабуть, весь цілком. Згодом я уважно перечитував деякі розділи, ті, про які не говоритиму тепер. У такий самий спосіб я прочитав інтермедії, п'єси «Галатея», «Напучувальні новели», «Мандри Персілеса та Сигізмунди» з їхніми, безперечно, важкими поневіряннями та «Подорож на Парнас»... Мій загальний спогад про «Дон Кіхота», спрощений забуттям і байдужістю, можна цілком порівняти з туманним попереднім уявленням про ще не написану книжку. Визнавши можливість створення такого попереднього образу (існування якого в моїй уяві не заперечуватиме жодна тверезо мисляча людина), не можна не погодитися з тим, що моє завдання набагато важче, аніж завдання Сервантеса. Мій не надто вимогливий попередник не ухилився від допомоги випадку: він створював свій безсмертний роман дещо *a la diable**, пливучи за течією мови та власної фантазії. Я ж узяв на себе таємничий обов'язок буквально повторити його стихійно написаний твір. Свою гру на самоті з самим собою я мушу підпорядкувати двом протилежним правилам. Перше дозволяє мені пробувати всі варіанти формального або психологічного типу; друге вимагає, щоб я приносив їх у жертву на догоду «оригінальному текстові» й обґрунтовував їхнє знищення неспростовними аргументами... До цих штучних перешкод треба додати ще одну, з ними споріднену. Створити «Дон Кіхота» на початку сімнадцятого сторіччя було справою розумною, необхідною, а може, навіть фатально неминучою; але створити його на початку

* Тут: навмання (*фр.*).

сторіччя двадцятого майже неможливо. Адже недарма збігли ці триста років, наповнені надзвичайно складними подіями. Серед них — аби згадати бодай про одну — було й створення «Дон Кіхота».

Та незважаючи на ці три перешкоди, фрагментарний «Дон Кіхот» Менара — твір набагато витонченіший, ніж твір Сервантеса. В останньому досить прямолінійно протиставляються лицарські фантазії вбогій провінційній реальності його країни; Менар обирає собі за «реальність» країну Кармен, якою вона була у вік Лепанто та Лопе. Скільки іспанської екзотики підказав би такий вибір Морисові Баресу або докторові Родрігесу Лареті! Менар, з притаманною йому природністю, цього уникає. У його творі немає ані циганщини, ані конкістадорів, ані мистиків, ані Філіпа Другого, ані аутодафе. Він забороняє собі звертатися до місцевого колориту й захоплюватися ним. Таке уникнення наділяє новим смислом історичний роман і ухвалює безапеляційний вирок «Саламбо».

Не менше вражають і окремі розділи. Наприклад, звернімо увагу на тридцять восьмий розділ першої частини, «де йдеться про дивну промову, яку виголосив Дон Кіхот про військову службу та схильність до наук». Відомо, що Дон Кіхот (як і Кеведо в аналогічному й пізнішому уривку з «Години для всіх») ухвалює рішення на користь військової служби, осудивши потяг до вченості. Сервантес був старим військовим, а тому його вирок цілком зрозумілий. Але щоб Дон Кіхот у П'єра Менара — сучасника «*La trahison des clercs*»* і Бертрана Расела — знову вдавався до цих туманних софістичних розбалакувань! Пані Башельє побачила в них гідне захвату й природне

* Зрада клерків (*фр.*).

підпорядкування автора психології свого героя; інші (не вельми проникливі) просто копію відповідних рядків з «Дон Кіхота»; баронеса де Бакур — вплив Ніцше. Я навряд чи наважуся додати до цієї третьої інтерпретації (яку вважаю неспростовною) четверту, що відповідала б майже божественній скромності П'єра Менара: його смиренний, а може, іронічний звичці пропагувати ідеї, цілком протилежні тим, яких дотримувався він. (Згадаймо ще раз про його діатрибу проти Поля Валері в ефемерній сюрреалістичній газетці Жака Ребуля). Текст Сервантеса і текст Менара словесно тотожні, проте другий — майже до нескінченності багатший. (Двозначніший, кажуть його огудники; але двозначність — це багатство).

Порівнювати Менарового «Дон Кіхота» з «Дон Кіхотом» Сервантеса — це справжнє одкровення. Ось що, наприклад, писав Сервантес («Дон Кіхот», частина перша, розділ дев'ятий):

«...істина, якій історія доводиться матір'ю, суперниця часу, скарбниця дій, свідок минулого, приклад і застереження теперішнього, повідомлення про майбутнє».

Укладений у сімнадцятому сторіччі, укладений «стихійним генієм» Сервантесом, цей перелік не більше як звичайна собі риторична хвала історії. Натомість Менар пише:

«...істина, якій історія доводиться матір'ю, суперниця часу, скарбниця дій, свідок минулого, приклад і застереження теперішнього, повідомлення про майбутнє».

Історія — *мати* істини; ця ідея просто вражає. Менар, сучасник Вільяма Джеймса, визначає історію не як дослідження реальності, а як її джерело. Історична істина для нього — це не те, що відбулося; це те, що, на нашу думку, відбулося. Заключні слова — «приклад і застереження теперішнього, повідомлення про майбутнє» — нахабно прагматичні.

Яскравим є також протиставлення стилів. Архаїчний стиль Менара — чужоземця, зрештою,— позначений деякою афектацією. Цього ніяк не скажеш про його попередника, який невимушено володіє повсякденною іспанською мовою своєї історичної доби.

Немає такої інтелектуальної розваги, яка, в кінцевому підсумку, не виявилася б марною. Будь-яке філософське вчення — це спочатку такий собі правдоподібний опис усесвіту; збігають роки, і воно перетворюється на звичайний собі розділ — якщо не просто абзац або одну назву — в історії філософії. У літературі таке старіння відбувається ще очевидніше. «Дон Кіхот»,— казав мені Менар,— був насамперед цікавою і приємною для читання книжкою; тепер — це нагода для патріотичних тостів, для пиhi граматиків, для безсоромних розкішних видань. Слава — це нерозуміння, а може, щось і гірше.

У цих нігілістичних міркуваннях немає нічого нового; дивує висновок, який зробив з них П'єр Менар. Він вирішив піднятися над пиhoю, яка чатує на людину в усіх її діяннях; він поставив перед собою завдання надзвичайно складне й наперед марне. Усе своє дозвілля і всі свої зусилля він присвятив тому, щоб створити чужою мовою книгу, яка вже існувала. Він створював чернетку за чернеткою; знову й знову правив свої тексти і рвав на клапти тисячі списаних сторінок*. Він нікому не дозволяв їх переглядати й подбав, щоб вони його не пережили. Я намагався відтворити їх, але марно.

* Пригадую його зошити в клітинку, його виправлення чорним чорнилом, його особливі коректорські символи і дрібні літери. Вечорами він полюбляв гуляти околицями Німа; мав звичай брати з собою свої зошити й розпалювати веселе багаття. (Прим. авт.)

Я багато міркував про те, що в остаточній версії «Дон Кіхота» можна бачити своєрідний палімпсест, крізь який просвічують літери — ледь видимі, але розшифрувати їх можна, — попереднього почерку нашого друга. На жаль, лише якийсь другий П'єр Менар, виконавши у зворотному порядку роботу першого, міг би розкопати й воскресити цю Трою...

«Думати, аналізувати, винаходити (писав він мені також) — це не щось аномальне, це нормальне дихання розуму. Прославляти випадкові здобутки цієї функції, накопичувати давні й чужі думки, згадувати з неймовірним подивом про те, що думав *doctor universalis*, означає визнати нашу ледачість або нашу неедукованість. Кожна людина має бути спроможна розуміти всі ідеї, і я певен, що в майбутньому так і буде».

Менар (можливо, того й не бажаючи) збагатив новими технічними прийомами умисного анахронізму та хибних атрибуцій копітке й примітивне мистецтво читання. Ці прийоми можна застосовувати в безлічі випадків — вони спонукають нас читати «Одіссею» так, ніби вона була написана після «Енеїди», а книжку «*Le Jardin du Centaure*»* пані Анрі Башельє так, мовби її написала пані Анрі Башельє. Ці прийоми населяють пригодами книги цілком мирного змісту. Приписати «Наслідування Христа» Луї Фердинандові Селіну або Джеймсові Джойсу — хіба це не внесло б щось абсолютно нове в ці витончені духовні напучення?

Нім, 1939 р.

* Сад кентаврів (*фр.*).

У КОЛІ РУЇН

And if he left off dreaming about you...

*Through the Looking-Glass, VI**

Ніхто не бачив, як він приплив у непроникній темряві ночі; ніхто не бачив, як бамбуковий човен поринав у священне болото, але через кілька днів усі вже знали, що цей мовчазний чоловік прибув з півдня і що народився він в одному з незліченних сіл, які стояли вище по течії на крутих гірських схилах, де мова зенд ще не була заражена грецькою і де люди рідко хворіли на проказу. А насправді події розвивалися так, що сивий прибулець поцілував болотну багнюку й подерся вгору по крутосхилу, не розгортаючи перед собою (і, певно, просто не помічаючи) гострі шпичакуваті чагарі, які шматували йому тіло, і так він доповз, закривавлений і майже непритомний, до круглої споруди, яка колись мала колір вогню, а тепер попелу, увінчаної витесаним з каменю тигром чи то конем. Ця округла будівля була колись храмом, який спочат-

* *І якби він перестав снити тобою...* «Аліса в Задзеркаллі», IV (англ.).

ку зруйнувала стародавня пожежа, а потім проковтнули й осквернили болотні хащі, храмом, чий бог уже давно не приймав почесні від людей. Чужинець випростав тіло й улігся під руїнами стародавніх мурів. Його розбудило високе сонце. Він з подивом виявив, що його рани зарубцювалися; заплющив свої бляклі очі й знову заснув, не від слабкості тіла, а зусиллям волі. Він знав, що цей храм був тим місцем, де він зможе здійснити свій невідворотний задум; знав, що незліченні дерева не змогли задушити, далі, вниз по річці, руїни ще одного храму, який теж годився для його мети і чії боги також були спалені й мертві; знав, що зараз найперший його обов'язок — сон. Десь опівночі його розбудив невтішний зойк якогось птаха. Сліди босих ніг, кілька смокв і глек з водою дали йому знати, що місцеві жителі з пошаною спостерігали, як він спить, сподіваючись на його захист чи остерігаючись його чаклунства. Він також похолов од страху, знайшов у напіврозваленому мурі нішу, схожу на поховальну камеру, вклався там і накрився невідомим йому листям.

Мета, яка привела його сюди, хоч і була надприродною, проте не неможливою. Він хотів створити уві сні людину. Створити її в усій детальній повноті, щоб потім прилучити її до реальності. Цей чаклунський задум заповнив усі куточки його душі; якби хтось тепер запитав, як його звать, або поцікавився якоюсь подробицею з його колишнього життя, він навряд чи зміг би йому щось відповісти. Прибульця влаштовував цей порожній напіврозвалений храм, де дуже рідко хтось міг би його побачити, як і сусідство лісорубів, що взяли на себе обов'язок задовольняти його дуже скромні потреби. Рису та плодів, які йому приносили, було цілком досить, аби підтримувати життя в його тілі, яке присвятило себе єдиній турботі — спати і снити.

Спочатку його сни чужинця були хаотичними, і лише трохи згодом він став бачити в них якийсь зв'язний сенс. Він бачив себе в центрі круглого амфітеатру, що в якийсь спосіб був цим самим спаленим храмом; безліч мовчазних учнів сиділи на лавах; їхні обличчя він бачив на відстані багатьох століть і в зоряній височині, але вони були напрочуд чіткими. Чужинець читав їм лекції з анатомії, космографії, магії: ті обличчя слухали його з тривожною увагою й намагались якось висловити йому своє розуміння, так ніби вгадували важливість цього іспиту, який вирятує одного з них з його стану марної видимості й перенесе його у світ реальної дійсності. Прибулець і у своїх сновидіннях, і тоді, коли не спав, обмірковував відповіді своїх привидів, не дозволяв обманути себе шахраям і вгадував у збентеженні деяких поступове відродження розуму. Він шукав душу, гідну того, щоб прилучитися до світу.

Через дев'ять-десять ночей він зрозумів з певним смутком, що нічого не може сподіватися від тих учнів, які пасивно сприймали його науку, й може покласти якісь надії лише на тих, які іноді ризикували висунути яесь обгрунтоване заперечення. Перші, хоч і гідні любові та прихильного ставлення, ніколи не зможуть піднятися до рівня індивідів, другі спроможні трохи на більше. Якось пополудні (тепер і дні він присвячував сну, а прокидався лише на кілька годин рано-вранці) він назавжди розпустив свою величезну школу привидів і залишився з одним учнем. Це був хлопець мовчазний, сумовитий, іноді впертий і неслухняний, з рисами обличчя, які нагадували риси самого сновидця. Несподіване зникнення односумів анітрохи його не збентежило, а його поступ уже після кількох приватних уроків вразив учителя. А проте наближалася катастрофа. Одного дня прибулець

вибрався з трясовини свого сну, побачив надвечірнє сонце, світло якого спочатку сплутав зі світанком, і до нього раптом дійшло, що йому нічого не снилось. Усю цю ніч і весь день він розпачливо боровся з нестерпною ясністю неспанья. Він спробував заглибитися в густі хащі, виснажити себе, але тільки в заростях цикути спромігся задрімати на кілька хвилин, і в тому слабкому сні перед ним промайнуло лише кілька швидкоплинних і туманних видінь, з яких він не здобув ніякої користі. Він хотів знову скликати свою аудиторію, та не встиг промовити і кількох напутливих слів, як обличчя учнів розпливлися і стерлися. Його старечі очі майже перестали заплющуватися, постійно тепер наповнені гіркими та пекучими слізьми.

І тоді він зрозумів, що надати форму плинній матерії, з якої утворені наші сні і яка лише каламутить наш розум,— це завдання непосильне для чоловіка, навіть якби він зумів проникнути в усі таємниці вищого та нижчого світів; набагато складніше, аніж сплести мотузку з піску або викарбувати монету з невидимого вітру. Він зрозумів, що його початкова невдача була неминучою. Він дав собі обіцянку забути про грандіозну галюцинацію, яка завела його на манівці, і почав шукати інший шлях до своєї мети. Але перш ніж спробувати піти цим новим шляхом, він присвятив цілий місяць відновленню сил, які змарнував на пустопорожню маячню. Він викинув з голови навіть думку про сновидіння й одразу після цього проспав добру частину дня. Протягом цього періоду сні йому іноді снилися, проте він намагався не звертати на них увагу. Щоб знову взятися за свою справу, він зачекав, доки осяйний лик місяця стане бездоганно круглим. Увечері омився у водах річки, ушанував планетарних богів, промовив

звуки всемогутнього імені й заснув. І майже відразу йому приснилося серце, яке ритмічно пульсувало.

Він виразно побачив його вві сні — рухливе, гаряче, потаємне, завбільшки з кулак, воно світилося кольором граната в напівтемряві людського тіла, яке ще не мало ані обличчя, ані ознак статі; він знову й знову терпляче і з любов'ю відтворював його вві сні протягом чотирнадцяти прозорих ночей. І з кожним разом він бачив його все виразніше й чіткіше. Він не доторкався до нього. Обмежувався тим, що просто дивився, спостерігав, іноді намагався виправити його поглядом. Він обживав його, намагався вплинути на нього, споглядаючи його з різних відстаней і під різними кутами. Лише на чотирнадцяту ніч він помацав указівним пальцем легеневу артерію, а потім обмацав і все серце, ззовні і зсередини. Результат його цілком задовольнив. Наступної ночі він свідомо уникав будь-яких сновидінь, після чого знов уявив собі серце, назвав ім'я однієї з планет і перейшов до створення інших головних органів. Через рік він уже заходився будувати скелет і повіки. Створити незліченні волосинки на тілі виявилось, либонь, найважчим завданням. І ось, нарешті, він побачив уві сні всю людину, молодого хлопця, але він поки що ані ворухився, ані розмовляв, ані підіймав повіки. Ніч за нічю творець милувався ним уві сні, але той усе спав.

У космогоніях гностиків деміурги замішують з червоної глини Адама, який не може триматися на ногах; таким самим кволим, грубо зліпленим та примітивним, як той Адам, виліплений з порошу, був і цей Адам, якого чарівник виготовив за багато ночей у своїх снах. Одного вечора прибулець мало не зруйнував свій витвір, але в останню мить спохопився і передумав. (Було б ліпше, якби він його все-таки зруйнував). Вичерпавши всі

молитви, з якими він звертався до богів землі та річки, він розпростерся перед статуєю, яка була чи то тигром, чи то жеребцем, і почав благати підтримки в цього невідомого божества. На заході сонця він побачив уві сні цю статую. Вона була жива, тремтлива; це вже не був бридкий гібрид з тигра й коня, він був водночас обома цими могутніми створіннями, а крім того — биком, трояндою, ураганом. Багатоликий Бог відкрив, що його земне ім'я — Вогонь, і розповів, що в цьому округлому храмі (та в інших подібних до нього) йому приносили жертви і поклонялись і що він у чудодійний спосіб оживить виготовлений уві сні привид і що всім створінням, крім самого Вогню та сновидця, він здаватиметься людиною з плоті та кісток. Він наказав навчити його ритуалів, а потім відіслати його до іншого зруйнованого храму, піраміди якого досі стояли нижче за течією річки, аби бодай один голос славив його в тому покинутому святилищі. У тому ж таки сні сновидець побачив, як його привид заворушився й розплющив очі.

Чаклун виконав усі ці накази. Він присвятив тривалий час (який зрештою розтягся на два роки), щоб відкрити своєму синові таємниці всесвіту й прилучити його до культу вогню. У глибині душі йому було боляче розлучатися з ним. Посилаючись на необхідність навчання, він щодня збільшував кількість часу, який відводив для сну. Заходився переробляти йому праве плече, нібито не зовсім досконале. Іноді його опановувало дивне враження, наче все це вже колись відбувалось... А загалом ці дні були для нього щасливими — він заплющував очі й думав: «Зараз я побачуся зі своїм сином». Або, рідше: «Син, якого я породив, чекає мене й перестане існувати, якщо я його не побачу».

Поступово він привчав його до реальності. Одного разу він наказав йому підняти прапор на одну з вершин. Наступного дня прапор уже майорів на тій високій горі. Він здійснював й інші аналогічні експерименти, за кожним разом усе сміливіші. З почуттям певного смутку він зрозумів, що його син прагне нарешті народитися, виявляючи дедалі більше нетерпіння. У ту саму ніч він уперше поцілував його й відіслав до іншого храму, руїни якого білили нижче за течією річки за багато ліг* дрімучих хащ і непрохідних боліт. Але спочатку (аби той ніколи не довідався, що він привид, і вважав себе звичайною людиною, як і всі інші) творець повністю стер усі його спогади про роки навчання.

Відчуття перемоги й мир у його душі затьмарювалися відчуттям смутку. У вечірніх сутінках та на світанку він падав ницьма перед кам'яним ідолом, мабуть, уявляючи собі, що його ілюзорний син виконує такі самі ритуали у колі інших руїн, униз по річці; вночі йому тепер нічого не снилося або снилось те саме, що й іншим людям. Звучки навколишнього світу ставали для нього дедалі тихшими, форми стиралися: далекий син поглинав ці частинки його душі. Мета його життя була досягнута, й тепер прибулець перебував у дивному стані екстазу й самозабуття. Через певний період часу, який одні оповідачі його історії воліють вимірювати роками, а інші п'ятиріччями, його розбудив опівночі плюскіт весел. До нього підійшли двоє людей. Їхніх облич у темряві він не розгледів, але вони розповіли йому про чарівника, який жив у руїнах Північного Храму й міг заходити у вогонь без шкоди для себе. Тутешньому чарівникові несподівано пригадалися слова бога. Він пригадав, що з усіх істот, які населяють

* 1 ліга = 5572,7 метра.

землю, лише Вогонь знає, що його син — привид. Цей спогад, який спочатку приніс йому заспокоєння, незабаром наповнив його відчуттям тривоги. Він злякався, що його син почне міркувати над цією своєю ненормальною перевагою і відкриє, що він лише підробка під людину. Не бути людиною, а бути лише породженням чийхось сновидінь — яке це глибоке приниження, яке запаморочення для розуму! Кожен батько переймається долею своїх дітей, яких він народив (або дозволив їм народитись) у стані збентеження або радості; тож цілком природно, що чарівник боявся за майбутнє сина, якого зусиллями своєї думки він створив жилка по жилці й риска по рисці за тисячу й одну потаємну ніч.

Кінець його роздумів настав несподівано, хоч певні знаки його й провістили. Спочатку (по закінченні тривалого періоду спеки) далека хмара, що опустилася на вершину гори, легенька, як птах; потім — небо на півдні, забарвлене в рожевий, як у пащі леопарда, колір; потім — клуби диму, від яких заржавів метал ношей; і нарешті, панічна втеча тварин. Бо повторилося те, що сталося тут багато століть тому. Руїни святилища бога вогню були знищені вогнем. На світанку, який жодна пташка не вітала своїм співом, чарівник побачив, що він опинився в колі вогню. На мить він завагався, чи не спробувати йому знайти порятунок у водах річки, але тут-таки зрозумів, що смерть прийшла увінчати його старість і визволити його від трудів. І він пішов назустріч омахам полум'я. Але ті не вжалили його плоть, вони лише приголубили його і наповнили теплом, не спалюючи і не спопеляючи. З полегкістю, з відчуттям приниження й жаху він раптом зрозумів, що й сам він лише привид, який наснився комусь іншому.

ЛОТЕРЕЯ У ВАВИЛОНІ

Як і всі чоловіки у Вавилоні, я був проконсулом; як і всі — рабом; спізнав я також усемогутність, ганьбу, ув'язнення. Погляньте: на моїй правій руці бракує вказівного пальця. Погляньте: крізь цю дірку в плащі на моєму животі видно червоне татуювання — це другий символ, «бет». Ця літера, у ночі повного місяця, наділяє мене владою над людьми, чий знак — літера «гімель», але підкоряє мене людям зі знаком «алеф», які в безмісячні ночі мають підкорятися людям зі знаком «гімель». У передсвітанкових сутінках, у підземеллі, біля чорного жертовного каменя, я перетинав яремну вену священним бикам. Протягом одного місячного року я був проголошений невидимим: я кричав, і мені не відповідали, я крав хліб, і мені не відтинали голову. Я спізнав те, чого не знають греки,— невпевненість. У бронзовій камері, перед хусткою мовчазного душителя, мене не зраджувала надія; у потоці насолод мене змагав панічний страх. Гераклід Понтійський захоплено

розповідає, як Піфагор пригадував, що він був Пірром, а до того — Евфорбом, а раніше — ще якимсь смертним; проте мені, для того, щоб пригадати аналогічні пригоди, не треба звертатися ані до фатуму, ані до обману.

Я завдячую такою жорстокою мінливістю своєї долі одній інституції, яка в інших державах або не відома, або діє в них недосконало й таємно, — лотереї. Я не цікавився її історією; знаю тільки, що маги не можуть прийти до згоди, знаю, що про її грандіозні цілі мені відомо не більше, аніж відомо про місяць людині, яка не обізнана в астрології. Мені випало жити в запаморочливій країні, де над життям усіх панує лотерея: до сьогоднішнього дня я думав про неї так само мало, як думають про поведінку й задуми незбагнених богів або про своє серце. Але тепер, опинившись далеко від Вавилону та його милих звичаїв, я думаю з деяким подивом про лотерею і про блюзнірські припущення, що їх шепочуть у сутінках люди в масках.

Батько розповідав мені, що раніше — ідеться про кілька століть чи про кілька років? — лотерея у Вавилоні була грою, призначеною для плебеїв. Він казав (чи це правда, не знаю), що цирульники продавали за мідні монети прямокутнички з кості або пергамену, прикрашені символами. Жеребкування відбувалося серед білого дня: щасливчики одержували завдяки прихильному до них випадку викарбувані зі срібла монети. Як бачите, процедура була найелементарнішою з можливих.

Немає нічого дивного в тому, що ці «лотереї» знали невдачі. Їхня моральна цінність була дуже низькою. Вони не були спрямовані на розвиток усіх спроможностей людини; вони лише трохи розбуркували в ній почуття надії. Через байдужість публіки організатори таких лотерей почали втрачати гроші. Хтось

запропонував внести у правила деякі зміни: приєднати до щасливих жеребів кілька нещасливих. У результаті такої реформи покупці пронумерованих прямокутників діставали подвійний шанс: або виграти певну суму грошей, або сплатити штраф, який іноді був дуже великим. Ця незначна небезпека (на кожні тридцять виграшних номерів припадав один нещасливий) розбудила, як і слід було сподіватись, інтерес публіки. Вавилоняни захопилися грою. Того, хто не купував прямокутників, вважали боягузом і слабкодухом. З плином часу ця цілком слушна зневага роздвоїлася. Зневажали не тільки тих, хто відмовлявся грати, а й тих, хто програвав і мусив сплатити штраф. Компанії (так тоді стали називати організаторів лотереї) доводилося дбати про інтереси тих, хто виграв, але не мав змоги одержати свій виграш, якщо до каси не надійшла вся сума штрафів од тих, хто програв. Почали подавати на них до суду. Суддя засуджував їх до сплати первісного штрафу та судових витрат або до кількох днів ув'язнення. Всі обирали в'язницю, щоб зробити прикрість Компанії. Ця бравада небагатьох стала причиною могутності Компанії, її релігійної, метафізичної влади.

Минуло небагато часу, й у повідомленнях про жеребкування вже не називали суми штрафів, а обмежувалися тим, що вказували, скільки днів має відбутися у в'язниці той, кому випаде нещасливий номер. Ця лаконічність, майже не помічена свого часу, мала вирішальне значення. *Так уперше з'явилися в лотереї елементи, не пов'язані з гризми.* Успіх був великим. Під тиском гравців Компанії довелося збільшити кількість нещасливих номерів.

Ні для кого не таємниця, що народ Вавилону дуже любить логіку, а також симетрію. Йому здалося нелогічним,

що щасливі номери оплачувалися дзвінкою монетою, а нещасливі — днями й ночами, проведеними у в'язниці. Деякі моралісти почали стверджувати, що володіння грішми не завжди приводить до блаженства, й, можливо, інші форми щастя виражають його більш безпосередньо.

У бідняцьких кварталах поширювалась інша тривога. Члени колегії жерців примножували ставки і втішались всіма мінливостями страху та надії; бідняки (з цілком зрозумілою й неминучою заздрістю) знали, що їм недоступна вся гама цих бурхливих і солодких переживань. Справедливе прагнення, щоб усі, бідні й багаті, мали рівні можливості брати участь у лотереї, призвело до заворушень, пам'ять про які не стерли роки. Деякі впертюхи не зрозуміли (або вдали, ніби не зрозуміли), що йдеться про новий порядок, про необхідний історичний етап... Якось один раб украв червоний білет, і під час жеребкування випало, що йому випалять язик. Таку саму кару кодекс законів передбачував за крадіжку білета. Деякі вавилоняни стверджували, що він заслуговує на розжарене залізо як злодій; інші, великодушніші, казали, що його треба віддати в руки катові, бо так визначила доля... Знову виникли заворушення, сталося гідне жалю пролиття крові, проте, в кінцевому підсумку, вавилонський народ домігся свого, зламавши опір багатіїв. Він домігся повного здійснення своїх благородних цілей. По-перше, він наполіг на тому, щоб Компанія перебрала на себе всю повноту влади. (Таке зосередження влади в одних руках було необхідне, з огляду на складність нових правил життя). По-друге, на тому, щоб лотерея була таємною, безкоштовною і загальною. Продаж лотерейних білетів за гроші було заборонено. Кожна вільна людина, втаємничена в містерії Бела, автоматично ставала

учасником священних жеребкувань, які здійснювалися в лабіринтах Бога кожні шістдесят ночей і які визначали її долю до наступного розіграшу. Наслідки неможливо було передбачити. Щасливий жереб міг піднести чоловіка до участі в Раді Магів або наділяв його владою кинути до в'язниці свого ворога (очевидного або таємного) чи зустрітися в затишних сутінках спальні з жінкою, яка почала тривожити його уяву або з якою він уже втратив надію знову побачитися; нещасливий білет приносив каліцтво, ганьбу й навіть смерть. Іноді лише один якийсь факт — підле вбивство якогось С, таємниче звеличення В — відбувався внаслідок геніального поєднання тридцятьох або сорока жеребів. Комбінувати в такий спосіб — нелегко, але треба пам'ятати, що члени Компанії були (і є) всемогутніми й хитромудрими. У більшості випадків знання людьми того, що їхнє щастя — це лише гра випадку, мало б знизити їхній авторитет; аби уникнути цієї незручності, агенти Компанії застосовували методи навіювання та магії. Їхні дії, їхні прийоми трималися в таємниці. Щоб довідатися про заповітні надії і таємні побоювання кожного, користувалися послугами астрологів і шпигунів. Були кам'яні леви, був священний нужник, який називався «Qарhqa», були щілини в запилюженому водогоні, що, як усі вважали, *столучалися з Компанією*: і лихі, і прихильно налаштовані люди приносили в ці місця свої доноси. Ці відомості, нерівноцінні за своєю правдивістю, зберігались у спеціальному алфавітному архіві.

У це важко повірити, але декотрі висловлювали своє обурення. Компанія, з притаманною їй стриманістю, не відповідала прямо. Її діячі обрали інший спосіб — на відходах, що залишалися на фабриці масок, вони

накреслили коротку відповідь своїм критикам, яка тепер знайшла своє місце серед священних текстів. У цьому доктринальному документі говорилося, що лотерея — це внесення випадку у світопорядок і що помилки не суперечать випадку: вони його підтверджують. Там також було відзначено, що хоч Компанія і не заперечує існування левів та священного нужника (і не відмовляється від свого права переглядати інформацію, яка звіти надходить), проте вони не належать до системи офіційно схвалених закладів.

Ця заява заспокоїла тривогу суспільства. Вона також справила інший вплив, можливо, й не передбачений автором. Вона глибоко змінила дух діяльності Компанії. Мені залишається дуже мало часу; нас попередили, що корабель готовий до відплиття; але я спробую пояснити, що відбулося далі.

Хоч це й може здатися неймовірним, проте ніхто до того часу не намагався створити загальну теорію ігор. Вавилонянин не схильний до умоглядного аналізу. Він шанує присуди випадку, довіряє їм своє життя, свої надії, свій панічний жах, але йому ніколи не спадає на думку дослідити лабіринти його законів або обертання сфер, яке могло б його пояснити. Хай там як, а офіційна заява, про яку я згадав, спричинилася до багатьох дискусій юридично-математичного характеру. З однієї такої дискусії народилося таке припущення: якщо лотерея — це інтенсифікація випадку, періодичне введення хаосу в упорядкований космос, то чи не ліпше було б, якби випадок втручався в хід подій на всіх етапах жеребкування, а не лише на одному? Хіба не безглуздо, що випадок проголошує комусь смерть, а обставини цієї смерті — потаємність чи відкритість, термін чекання тривалістю в одну

годину чи в цілу вічність — залишаються непідвладними випадку? Ці такі слушні сумніви зрештою спричинилися до значної реформи, складні аспекти якої (ще більше ускладнені віковою практикою) можуть збагнути лише певні фахівці, але я все ж таки спробую розповісти про неї, хай навіть лише на рівні її символіки.

Уявімо собі перше жеребкування, що проголошує якійсь людині смерть. Щодо виконання вироку влаштовують друге жеребкування, в якому пропонуються, скажімо, дев'ять можливих виконавців. З цих дев'ятох четверо можуть ініціювати третє жеребкування, яке назве ім'я ката, двоє можуть змінити свою участь у виконанні нещасливого жереба на участь у щасливому (у пошуках скарбу, наприклад), ще одному випаде доля зробити смерть більш болючою (скажімо, додати до неї ганьбу або прикрасити її тортурами), інші можуть відмовитися від виконання вироку. Це лише загальна схема. У реальності *кількість жеребкувань нескінченна*. Жодне рішення не є остаточним, кожне розгалужується на інші. Невігласи думають, що нескінченні жеребкування вимагають нескінченного часу; в реальній дійсності вистачає того, щоб час міг нескінченно ділитись, як навчає знаменита притча про Змагання з Черепахою. Ця нескінченність чудово узгоджується з химерними сполученнями чисел Випадку і з Небесним Архетипом Лотереї, яким так захоплюються платоніки... Спотворене відлуння наших ритуалів, здається, досягло й берегів Тибру: Елій Лампридій у своєму «Житті Антоніна Геліогабала» розповідає, що цей імператор писав на мушлях, яку долю визначає він для своїх гостей, відтак хтось із них одержував десять фунтів золота, другий — десять мух, третій — десять байбаків, четвертий — десять ведмедів. Тут варто нагадати про те,

що Геліогабал був вихований у Малій Азії священнослужителями бога-епоніма.

Бувають також жеребкування безособові, невизначені за своєю метою: одне з них вимагає кинути у води Євфрату сапфір з Тапробани; друге — відпустити на волю птаха з вершини башти; третє — один раз на сто років прибирати (або додавати) піщинку від тих (або до тих) незліченних, які лежать на березі моря. Наслідки іноді бувають жахливими.

Під благодійним впливом Компанії умови нашого життя насичені випадковістю. Покупець дюжини амфор дамаського вина не здивується, якщо знайде в одній з них талісман або гадюку; писар, який переписує якийсь договір, майже ніколи не відмовиться від того, щоб занести туди якісь хибні дані; я сам у своїй лаконічній розповіді там не виправдано додав трохи блиску, а там — певної жорстокості. А може, також і таємничої монотонності... Наші історики, які є найпроникливішими на світі, винайшли метод виправлення випадку; ходять чутки, ніби застосування цього методу (загалом) приводить до достовірних результатів; хоча, природно, й вони не можуть обійтися без бодай невеличкої дози обману. А проте ніщо так не насичене вигадкою та фантазіями, як історія Компанії... Палеографічний документ, викопаний у храмі, може виявитися продуктом учорашнього жеребкування або жеребкування, яке відбулося сто років тому. Не публікується жодна книга, бодай два примірники якої нічим би не відрізнялися. Писарі дають собі таємну присягу щось пропускати, вставляти, змінювати. Часто застосовується також непрямий обман.

Компанія, з воістину божественною скромністю, уникає будь-якої публічності. Її агенти, що цілком природно,

діють таємно; накази, які вона видає постійно (а може, й безперервно) нічим не відрізняються від тих, які поширюються шахраями. Та й хто спроможний похвалитися, що він просто шахрай? Пияк, що несподівано для всіх видає безглузде розпорядження, чоловік, який раптово прокидається зі сну та своїми руками душить жінку, яка спить з ним поруч, — чи не виконують вони таємне рішення Компанії? Така мовчазна діяльність, порівнянна з діями Бога, дає привід для всіляких припущень. Одне з них навіює страхітливу думку, що минули вже сотні років, як Компанія припинила своє існування, і священний безлад, який панує в нашому житті, має суто спадковий, традиційний характер; друге проголошує, що Компанія вічна, й намагається переконати нас, що вона існуватиме до останньої ночі, коли останній бог знищить світ; третє підтверджує, що Компанія всемогутня, проте вона визначає лише дріб'язкові явища: щебетання пташки, появу іржі на металі та пилюки на всіляких речах, короткочасні сновидіння перед світанком. Ще одна версія, проголошувана устами замаскованих ересіархів, стверджує, що Компанія *ніколи не існувала й ніколи не існуватиме*. Ще одна, не менш підла, примушує нас думати, що не має значення, чи підтверджуємо ми, чи заперечуємо реальність цієї таємничої Корпорації, бо Вавилон — це не що інше, як нескінченна гра випадковостей.

ПРО ТВОРЧУ СПАДЩИНУ ГЕРБЕРТА КВЕЙНА

Герберт Квейн помер у Роскомоні; я не особливо здивувався, коли літературний додаток до «Таймса» виділив для нього лише півколонки, призначеної для опублікування некрологів, де я не знайшов жодного похвального епітета, який не був би приглушений (або суворо обірваний) прислівником. «Спектейтор» у відповідному номері, безперечно, не такий лаконічний і, мабуть, більш сердечний, але він прирівнює першу книжку Квейна — «The God of the Labyrinth»* — до одного з романів місіс Агати Крісті, а інші до книжок Гертруди Стайн; як на мене, то ці імена не було ніякої потреби згадувати, й таке порівняння навряд чи сподобалося б небіжчикові. Він, до речі, ніколи не претендував на роль

* Бог лабіринту (*англ.*).

генія; навіть у ті вечори перипатетичних літературних розмов, коли чоловік, який уже примусив потрудитися друкарські верстати, неодмінно розіграє з себе або месьє Теста, або доктора Семюела Джонсона... Він з усією ясністю усвідомлював, що його книжки мають експериментальний характер: якщо вони, можливо, й захоплювали своєю новизною та певною лаконічною щирістю, то аж ніяк не вражали силою пристрасті. «Моя творчість схожа на оди Каулі,— писав він мені з Лонгфорда 6 березня 1939 року.— Я належу не мистецтву, а лише історії мистецтва». На його думку, не було науки, яка стояла б нижче від історії.

Я тут згадав лише про скромність Герберта Квейна; безперечно, що ця скромність не вичерпує його думки. Флобер і Генрі Джеймс привчили нас вважати, що твори мистецтва зустрічаються рідко й вимагають великої праці; шістнадцяте сторіччя (згадаймо «Подорож на Парнас», згадаймо долю Шекспіра) не поділяло цієї невтішної думки. Не поділяв її і Герберт Квейн. Він вважав, що добра література — явище вельми поширене і що чи не кожен вуличний діалог підіймається до неї. А ще він вважав, що естетичний факт не може обійтись без певного елемента подиву, а сама лише пам'ять нікого здивувати не може. З усміхненою щирістю він осуджував «рабську і вперту прихильність» до старих книг... Не знаю, наскільки слушна ця його туманна теорія; знаю тільки, що його книжки заходять надто далеко у своєму прагненні здивувати.

Я дуже шкодую, що дав одній дамі почитати першу з його опублікованих книжок, бо вона, звісно, мені її не повернула. Я вже казав, що то був детективний роман під назвою «Бог лабіринту»; можу тільки додати, що

видавець виставив її на продаж в останні дні листопада 1933 р. На початку грудня Лондон і Нью-Йорк були захоплені цікавими й заплутаними сюжетними ходами «Таємниці сіамських близнюків»; лише цьому фатальному збігові я схильний приписувати невдачу роману нашого друга. І почасти (хочу бути цілком щирим) недосконалість майстерності та пустій і холодній помпезності деяких його описів моря. Через сім років я неспроможний точно пригадати всі подробиці сюжету, та ось його короткий план, збіднений, але водночас і очищений моєю забудькуватістю. На перших сторінках ми читаємо про нерозкрите вбивство, в середині відбувається його неквапне обговорення, а на останніх сторінках злочин розкривається. Після того як таємницю вже розгадано, дається довгий ретроспективний абзац, у якому читаємо таку фразу: «Усі думали, що зустріч двох шахістів була випадковою». Ця фраза дає зрозуміти, що розв'язання проблеми вбивства було помилковим. Стривожений читач переглядає відповідні розділи і знаходить інше розв'язання, правильне. Читач цієї дивовижної книжки виявляється проникливішим, ніж детектив.

Ще більше інакодумства знаходимо в «регресивному й розгалуженому романі» «Argil March»*, третю (і єдину) частину якого опубліковано 1936 р. Кожен, хто прочитає цей роман, не може не помітити, що йдеться про гру; нехай мені буде дозволено зауважити, що автор ніколи не вважав його чимось іншим. «Цей твір,— казав він мені,— я наділяю істотними характеристиками всякої гри: симетрією, довільними законами, нудьгою». Навіть сама назва роману — це такий собі легкий каламбур:

* Квітень березень (*англ.*).

вона не означає «Квітневий марш»*, а буквально означає «квітень березень». Хтось побачив на цих сторінках відлуння доктрин Данна; сам Квейн у своїй передмові воліє порівняти це з перекинутим світом Бредаі, в якому смерть передає народженню, рубець — рані, а рана — удару («Appearance and Reality»** 1897, сторінка 215)***. Світи, описані в романі «Квітень березень», не регресивні, регресивна сама манера їхнього опису. Регресивна й розгалужена, як я вже казав. Твір поділений на тринадцять розділів. У першому подається двозначний діалог двох невідомих людей на пероні. У другому описано події, що сталися напередодні тих, про які розповідається в першому. Третій розділ, також ретроспективний, описує другий можливий переддень першого; четвертий — іще один можливий переддень. Кожен з цих трьох передднів (які повністю виключають один одного) розгалужується

* Англійське слово «march» має два омонімічні значення: «березень» і «марш».

** Видимість і реальність (англ.).

*** Я не оцінював би високо ерудицію Герберта Квейна й ті думки, які він виклав на сторінці 215 своєї книжки, опублікованої 1897 р. Один зі співрозмовників у діалозі Платона «Політик» уже описував подібну до цієї регресію, що відбувається з Дітьми Землі або Автохтонами, які під впливом зворотного обертання космосу переходять від старості до зрілості, від зрілості до дитинства, від дитинства до зникнення, до ніщо. Так само Теопомп у своїй «Філіпії» розповідає про певні північні фрукти, які започатковують у тому, хто їх їсть, подібний зворотний процес... Набагато цікавіше уявити зворотний рух часу: такий стан, у якому ми спогадували б майбутнє й нічого не знали б про минуле або лише слабко передчували його. Див., наприклад, десяту пісню Дантового «Пекла», вірші 97–102, де порівнюються профетичне бачення й далекзорість.

на три власні переддні, абсолютно різні за своїм характером. Таким чином роман складається з дев'ятох окремих новел; кожна новела — з трьох великих розділів. (Перший розділ, природно, спільний для всіх). З цих новел одна має символічний характер; друга — надприродний; третя — детективний; четверта — психологічний; п'ята — комуністичний; шоста — антикомуністичний; і так далі. Можливо, схема допоможе зрозуміти структуру цього твору.

$$z \left\{ \begin{array}{l} y1 \\ y2 \\ y3 \end{array} \right. \left\{ \begin{array}{l} x1 \\ x2 \\ x3 \\ x4 \\ x5 \\ x6 \\ x7 \\ x8 \\ x9 \end{array} \right.$$

Про цю структуру можна повторити те, що сказав Шопенгауер про дванадцять категорій Канта: тут усе принесено в жертву шаленому прагненню досягти симетрії. Не можна стверджувати, що всі дев'ять оповідань гідні таланту Квейна; найкраще з них не те, яке він задумав першим, $x4$, а $x9$, те, яке позначене фантастичним характером. Інші оповідання він почасті зіпсував своїми м'якими жартами й непотрібними псевдоподробностями. Ті, хто читатиме їх у хронологічному порядку (наприклад, $x3$, $y1$, z), не відчують специфічного смаку цієї незвичайної книжки. Два оповідання — $x7$, $x8$ — не мають індивідуальної цінності; лише в зіставленні вони показують свою

ефективність... Я не знаю, чи варто тут згадувати про те, що, вже опублікувавши «Квітень березень», Квейн пошкодував, що вибудував триєдину структуру, пишучи свій роман, і провістив, що ті, хто його наслідуватиме, обернуть структуру двоєдину —

$$z \quad \left\{ \begin{array}{l} y1 \\ y2 \end{array} \right. \quad \left\{ \begin{array}{l} x1 \\ x2 \\ x3 \\ x4 \end{array} \right.$$

а деміурги та боги — нескінченну: нескінченні історії, нескінченно розгалужені.

Зовсім іншою, але також ретроспективною, є героїчна комедія на дві дії «*The Secret Mirror*»*. У тих творах, про які ми вже розповіли, формальна складність гальмувала уяву автора. Тут вона розгортається значно вільніше. Перша дія (довша) відбувається на віллі генерала Трейла, кавалера ордена Індійської імперії, біля Мелтон-Моубрей. Невидимим центром усього сюжету є міс Улріка Трейл, старша дочка генерала. У кількох діалогах вона відкривається нам як гордовита амазонка, й у нас виникає підозра, що література її цікавить не надто. Газети повідомляють про її заручини з дюком де Рутленд; ті ж таки газети спростовують чутки про її заручини. Її обожною драматург Вілфред Кварлес; вона подарувала йому кілька неуважних поцілунків. Персонажі п'єси, люди багаті й вельможного походження, наділені шляхетними, хоч і бурхливими, пристрастями; діалог начебто балансує між пустопорожньою балаканиною Булвера-Літтона

* Таємне дзеркало (англ.).

й епіграмами Оскара Вайлда або Філіпа Гедальї. Є там соловей і є ніч; є таємна дуель, яка відбувається на терасі. (То там, то там можна виявити ту чи ту дивну суперечність або якісь незначні подробиці). Персонажі першої дії знову з'являються в другій — під іншими іменами. «Драматург» Вілфред Кварлес тепер виступає як комісіонер з Ліверпуля; його справжнє ім'я Джон Вільям Квіглі. Міс Трейл існує; Квіглі ніколи її не бачив, але він з хворобливою пристрасстю колекціонує її портрети, які публікуються в «Тетлері» або «Скетчі». Квіглі — автор першої дії. Неймовірна й неправдоподібна вілла — це єврейсько-ірландський пансіон, де він живе і який він перетворив і звеличив. Сюжет обох дій розгортається паралельно, але в другій — усе трохи бридке, банальне і якесь невдале. Після прем'єри «Таємного дзеркала» критика стала називати імена Фройда та Джуліана Гріна. Згадка про першого здається мені цілком недоречною.

Хтось пустив чутку, що «Таємне дзеркало» — це фрейдистська комедія; ця сприятлива (і хибна) інтерпретація визначила його успіх. На жаль, Квейнові тоді вже виповнилося сорок років; він звик до постійних невдач і не міг так просто пристосуватися до зміни клімату. Він захотів узяти реванш і наприкінці 1939 р. опублікував «Statements»* — можливо, найоригінальнішу зі своїх книг, але, безперечно, таку, що здобула найменше похвал, і найбільш загадкову. Квейн мав звичай казати, що читачі — це порода, яка вже вимерла. «Не існує такого європейця, — стверджував він, — який би не був письменником, потенційним або реальним». Він також дотримувався думки, що найбільше щастя, яке нам може дати

* Твердження (англ.).

література,— це можливість винаходити. А що не всі спроможні досягти такого щастя, то більшість змушені задовольнятися його подобою. Саме для цих «недосконалих письменників», ім'я яким леґіон, Квейн і написав ті вісім оповідань, які включив до збірки «Твердження». Кожне з них накреслює або обіцяє добрий сюжет, який автор потім умисне псує. В кількох з них — ненайліпших — пропонуються навіть два сюжети. Читач, опанований гординсю, вірить у те, що це він їх винайшов. З третього оповідання, яке називається «The Rose of Yesterday»* я мав необережність видобути сюжет «У колі руїн», однієї з новел моєї книжки «Сад з розгалуженими стежками».

1941 р.

* Учорашня троянда (англ.).

ВАВИЛОНСЬКА БІБЛІОТЕКА

By this art you may contemplate
the variation of the 23 letters...

*The Anatomy of Melancholy,
part 2, sect. II, mem. IV**

Усесвіт (що його інші називають Бібліотекою) складається з невизначеної і, мабуть, нескінченної кількості шестигранних галерей з широкими вентиляційними колодязями посередині, які оточені дуже низенькими поручнями. З кожного такого шестигранника можна бачити нижні та верхні поверхи; але кінця їм не видно. Усі галереї облаштовані однаково. Двадцять полиць, по п'ять довгих полиць на кожній стіні, крім двох; висота цих стін або висота поверхів ледь вища за зріст нормального бібліотекаря. Від однієї з вільних граней відходить вузький коридор, який сполучає цю галерею з сусідньою, що абсолютно

* Це мистецтво дозволить вам споглядати різні сполучення з 23 літер...— «Анатомія смутку», част. 2, розд. II, § IV (англ.).

однакова з першою та з усіма іншими. Ліворуч і праворуч від коридору розташовані два крихітні приміщення. В одному з них можна спати навстоячки; у другому — справляти свої природні потреби. Тут-таки спіральні сходи спускаються вниз і підіймаються вгору до нескінченності. У коридорі є дзеркало, яке точно подвоює все видиме. Дивлячись на дзеркало, люди зазвичай доходять висновку, що бібліотека не нескінченна (якби вона справді була нескінченною, тоді навіщо це ілюзорне подвоєння?); я ж волю уявляти, що гладенькі поліровані поверхні галерей виражають і обіцяють нескінченність... Світло струменить зі сферичних плодів, які називаються лампами. У кожному шестиграннику дві такі лампи, по одній на протилежних гранях. Не вельми яскраве світло, яке з них струменить, ніколи не гасне.

Як і всі люди Бібліотеки, я подорожував замолоду; то були паломництва в пошуках тієї або тієї книжки, а іноді каталогу чи каталогу каталогів; тепер, коли мої очі майже неспроможні прочитати те, що я пишу, я готуюся померти за кілька ліг від шестигранника, в якому я народився. Коли я помру, то знайдуться якісь милосердні руки, що перекинуть мене через поручні; моєю могилою стане бездонне повітря — моє тіло падатиме й падатиме і розкладатиметься та розпадатиметься на вітрі, який утвориться внаслідок мого падіння, що триватиме нескінченно. Я стверджую, що Бібліотека не має кінця. Ідеалісти доводять, що шестикутні зали — це необхідна форма абсолютного простору або принаймні нашого відчуття простору. Вони кажуть, що неможливо уявити собі трикутну або п'ятикутну залу. (Містики запевняють, що коли вони впадають в екстаз, то бачать кімнату у вигляді сфери з великою круглою книгою, безперервна спинка якої тягнеться

по стінах; але їхні твердження викликають сумнів, а їхні слова не вселяють віри. Ця сферична книга є Бог). Поки що я обмежуся класичним визначенням: «Бібліотека — це сфера, центром якої є будь-який шестигранник, а поверхня недосяжна».

На кожній з чотирьох стін кожного шестигранника розташовані п'ять полиць. На кожній полиці стоять тридцять дві книжки однакового формату; кожна книжка має чотириста десять сторінок; кожна сторінка має сорок рядків, кожен рядок — вісімдесят літер чорного кольору. На спинці кожної книжки також є літери, але вони не повідомляють про те, що сказано на сторінках. Я знаю, що відсутність такого зв'язку колись здавалася таємничою.

Перш ніж прийти до остаточного висновку (що, попри всі його трагічні наслідки, певно, найголовніше в цій історії), я хотів би нагадати кілька аксіом.

По-перше: Бібліотека існує *ab aeterno**. Цю істину, прямий наслідок якої — майбутня вічність світу, не може поставити під сумнів жодний тверезий розум. Людина, недосконалий бібліотекар, може бути творінням випадку або злих деміургів, але всесвіт з його елегантно розташованими полицями, загадковими томами, нескінченними сходами для мандрівника та нужниками для осілого бібліотекаря може бути створений тільки Богом. Аби належно осмислити, яка відстань розділяє божественне й людське, досить буде порівняти грубі нерівні символи, що їх моя тремтяча рука надряпує на обкладинці книжки, з гармонійними літерами всередині — чіткими, витончено накресленими, чорними, досконало симетричними.

* Вічно (*лат.*).

По-друге: кількість знаків для письма дорівнює двадцяти п'ятьом*. Ця аксіома дозволила, триста років тому, сформулювати загальну теорію Бібліотеки й задовільно розв'язати проблему, яку ніколи не вдалося б розв'язати навздогад, — неясну й хаотичну природу майже всіх книжок. Одна з них, яку мій батько бачив у одному з шести-гранників кола п'ятнадцять дев'яносто чотири, складалася лише з літер MCV, що повторювалися в різному порядку від першого рядка до останнього. Друга (в яку дуже часто зазирають у цьому регіоні Бібліотеки) — це справжній лабіринт літер, але на передостанній сторінці написано: «О час, твої піраміди». Відомо, що на один осмислений рядок або якийсь зрозуміле повідомлення припадає багато ліг безглузких какофоній, словесного сміття та всілякої абракадабри. (Мені відомо, що в одному з глухих регіонів бібліотекарі відмовилися від забобонної і пустої звички дошукуватись якогось глазу у книжках, прирівнюючи такі спроби до намагань знайти його у сновидіннях або в хаотичних лініях долоні... Вони визнають, що винахідники письма створили двадцять п'ять символів, але стверджують, що їхнє застосування має цілком випадковий характер і що самі по собі книги нічого не означають. Ця думка, як ми далі побачимо, не така вже й хибна.)

Протягом тривалого часу вважали, що ці книги, які ніхто не міг прочитати, написані стародавніми або якимись рідкісними мовами. І справді, стародавні люди,

* В оригіналі рукопису відсутні цифри й великі літери. Знаки пунктуації обмежуються комою та крапкою. Ці два знаки, пробіл та двадцять дві літери алфавіту і складають ті двадцять п'ять символів, які нараховує невідомий автор рукопису. (Прим. ред.)

перші бібліотекарі, розмовляли мовою, яка дуже відрізнялася від тієї, якою ми розмовляємо сьогодні; і справді, якщо відійти на кілька ліг праворуч, то там розмовляють діалектом, а на п'ятдесят поверхів вище — мовою, зрозуміти яку неможливо. Усе це, повторюю, правда, але чотирьох сторінок, заповнених лише літерами MCV, не можуть відповідати жодній з мислимих мов, хоч би якою діалектною чи примітивною вона була. Деякі висловлювали припущення, що кожна літера впливає на наступну і що значення MCV у третьому рядку сторінки 71 було іншим, аніж значення цієї ж таки послідовності літер в іншому рядку іншої сторінки, але ця туманна теза не здобула загальної підтримки. Були й такі, котрі вважали, що йдеться про тексти зашифровані; ця теорія набула великого поширення, але не в тому сенсі, в якому мислили її ті, хто її вперше запропонував.

Років п'ятсот тому начальник одного з вищих шестигранників* виявив книжку, не менш незрозумілу, ніж усі інші, але яка мала майже два аркуші з дуже схожими рядками. Начальник показав свою знахідку мандрівному дешифрувальнику, і той сказав йому, що ця книжка написана португальською мовою; інші стверджували, що вона написана ідишем. Не минуло й століття, як мова тієї загадкової публікації була визначена цілком точно: самоїдсько-литовський діалект гуарані з флексіями класичної арабської мови. Був дешифрований і її зміст:

* Раніше на кожні три шестигранники була одна людина. Самогубства та легеневі захворювання порушили це співвідношення. Мене завжди опановує глибокий смуток, коли згадую, як багато ночей поспіль я мандрував коридорами та відполірованими сходами, не зустрічаючи жодного бібліотекаря. (*Прим. авт.*)

основи комбінаторного аналізу, ілюстровані прикладами знакових сполучень з необмеженими повторюваннями. Ці приклади допомогли одному геніальному бібліотекареві відкрити фундаментальний закон Бібліотеки. Цей мислитель спостеріг, що всі книги, хоч би як вони відрізнялися, складаються з однакових елементів: пробілу, крапки, коми і двадцяти двох знаків алфавіту. Він також постулював факт, який підтвердили всі мандрівники: *в усій величезній Бібліотеці немає двох однакових книжок*. З цих неспростовних передумов він зробив висновок, що Бібліотека всеохопна і що на її полицях можна знайти всі можливі сполучення двадцятьох з лишком писемних знаків (їх кількість, хоч і величезна, проте скінченна), а отже й усе, що ними можна висловити, — всіма мовами. Геть усе: історію майбутнього з усіма її подробицями, автобіографії архангелів, точний каталог Бібліотеки, тисячі й тисячі каталогів хибних, доведення хибності цих каталогів, доведення хибності каталогу правильного, гностичну євангелію Василіда, коментар цієї євангелії, коментар коментаря цієї євангелії, правдиву розповідь про твою смерть, переклад кожної книжки на всі мови, інтерполяції кожної книжки в усі книжки, трактат, який Беда міг написати (й не написав) про міфологію саксів, утрачені книги Тацита.

Коли було проголошено, що Бібліотека зберігає в собі всі книжки, то першим почуттям, яке опанувало всіх, була неймовірна радість. Кожен відчував себе господарем таємного й ще не використаного скарбу. Не існувало такої особистої чи світової проблеми, яку не можна було б переконливо розв'язати — в одному з шестигранників. Усесвіт здобув своє виправдання, всесвіт раптово набув нічим не обмежених вимірів надії. На той час багато говорилося

про Виправдання: про апологетичні та профетичні книги, які навічно виправдовували діяння кожної людини у всесвіті й могли відкрити дивовижні таємниці про її майбутнє. Тисячі людей, опанованих палкими надіями, покинули рідні шестикутники й побігли сходами нагору, підштовхувані марною мрією знайти своє Виправдання. Ці паломники зчиняли бурхливі суперечки у вузьких коридорах, виголошували чорні прокляття, душили одне одного на божественно досконалих сходах, жбурляли книги, що обманули їхні сподівання, у глиб вентиляційних колодязів, гинули, скинуті у провалля людьми з далеких регіонів. Були й такі, які в цих безнадійних пошуках втрачали здоровий глузд... Виправдання насправді існують (я бачив два, які стосувалися осіб з майбутнього, можливо, навіть не вигаданих), але шукачі забули про те, що ймовірність знайти своє власне Виправдання або бодай якусь його недосконалу копію практично дорівнює нулю.

На той час також існувала надія, що вдасться прояснити фундаментальні таємниці людства: походження Бібліотеки й часу. Усім здавалося, що ці великі таємниці можуть бути висловлені; якщо ж мова філософів виявиться для цього недостатньою, Бібліотека створить цілком нову мову, а також словники та граматики, необхідні для її існування. Ось уже чотири століття люди гасають і нишпорять по шестигранниках... Існують шукачі, офіційно призначені, так звані *інквізитори*. Я бачив їх при виконанні їхніх обов'язків: вони завжди повертаються зі своїх відряджень дуже стомленими, розповідаючи про сходи без сходинок, на яких вони мало не скрутили собі в'язи; розмовляють про галереї та сходи з бібліотекарем; іноді беруть найближчу книжку й гортають її, шукаючи еретичних слів. Видно, що ніхто не сподівається що-небудь знайти.

На зміну палким надіям, як то завжди буває, прийшло гнітюче розчарування. Переконаність у тому, що на якійсь полиці в якомусь шестиграннику стоять дорогоцінні книги і що ці дорогоцінні книги — недосяжні, була просто нестерпною. Одна блюзнірська секта запропонувала припинити пошуки й закликала всіх людей зайнятися перетасуванням літер і символів, аби за допомогою неймовірного випадку створити ці канонічні книги. Владі довелося вжити проти цієї секти суворох заходів. Секта припинила існування, але у своєму дитинстві я не раз бачив дідів, які на тривалий час ховалися в нужниках, перекладаючи металеві кружечки в заборонених чашах, марно намагаючись виправити божевиственний безлад.

Інші, навпаки, вважали, що треба насамперед очистити Бібліотеку від усіх непотрібних книг. Вони вторгалися в шестигранники, показували офіційні документи, які не завжди були фальшивими, з огидою гортали той або той том і прирікали на знищення цілі полиці; їхній гігієнічно-аскетичний запал призвів до безглуздої загибелі мільйонів томів. Імена цих фанатиків були прокляті, але ті люди, які оплакують «скарби», знищені тими безумцями, забувають про деякі очевидні факти.

По-перше, Бібліотека така величезна, що будь-яка шкода, завдана їй людьми, буде нескінченно малою. По-друге, хоч кожен примірник і є унікальним та незамінним, але (оскільки Бібліотека повна) завжди існують сотні тисяч її не абсолютно досконалих копій — книг, які відрізняються від цієї однією літерою або однією комою. Усупереч загальній переконаності я наважуюся припустити, що наслідки діяльності Чистильників перебільшені тим жахом, який викликали ці фанатики. Їх надихало божевільне прагнення захопити книги Червоного Шестигранника:

це книги значно меншого формату, аніж книги звичайні, всемогутні, ілюстровані та магичні.

Ми знаємо й про інший забобон того часу: Людина Книги. На якійсь полиці в якомусь шестиграннику (міркували люди) має стояти книга, в якій викладено зашифровану суть та короткий зміст *усіх інших*, якийсь бібліотекар нібито переглянув цю Книгу і став подібний до Бога. У мові тієї зони досі відчуваються сліди культу цього далекого від нас працівника. Багато людей вирушали в паломницькі подорожі з метою знайти Його. Протягом цілого століття вони сновигали в усіх напрямках, здійснюючи свій безнадійний пошук. Як визначити таємний священний шестикутник, у якому він живе? Хтось запропонував метод регресивного наближення: щоб знайти книгу А, треба спершу звернутися до книги В, яка вкаже, де треба шукати А; щоб знайти книгу В, треба попередньо ознайомитися з книгою С — і так до нескінченності... Саме в таких пригодах я змарнував і розтринькав свої роки. Я не вважаю неймовірним твердження, що на якійсь полиці нашого всесвіту стоїть усеохопна книга*; я благаю невідомих богів, щоб людина — нехай навіть одна-єдина людина, нехай навіть через тисячу років! — змогла знайти її й прочитати. Якщо почесні, мудрість і щастя не для мене, нехай їх спізнають бодай інші. Нехай існує небо, навіть якщо моє місце в пеклі. Нехай я буду розтоптаний і знищений, але бодай на якусь мить,

* Повторюю: з мене досить того, що така книга може існувати. Я виключаю лише неможливе. Наприклад, жодна книжка не може водночас бути сходами, хоча, безперечно, є книги, в яких обговорюється, заперчується або доводиться така можливість, а також інші, структура яких відповідає структурі сходов. (Прим. авт.)

в одному зі своїх створінь, Твоя, о Боже, величезна Бібліотека виправдає себе.

Люди нечестиві стверджують, що безглуздя для Бібліотеки — звичайна річ, а раціональна осмисленість (або хоча б лише приблизна зв'язність) — це майже чудесний виняток. Вони говорять (я це знаю) про «хворобливу Бібліотеку, божевільні томи якої, затягнуті в безперервну гру випадковостей, знову й знову змінюються, перетворюються на інші, усе стверджуючи, все заперечуючи і все змішуючи, наче божество, яке з'їхало з глузду». Ці слова, що не лише викривають безлад, а й подають його приклад, самі наочно свідчать про свій поганий смак і своє розпачливе невігластво. Насправді Бібліотека містить у собі всі вербальні структури, всі ті варіації, що їх дозволяють двадцять п'ять орфографічних символів, але жодної очевидної нісенітници там немає. Мабуть, немає потреби згадувати про те, що найліпша книга в тих багатьох шестигранниках, які перебували під моїм наглядом, називається «Причесаний грім», а інша — «Зсудомлений гіпс», а ще інша — «Аксаксаксас мле». Ці назви, на перший погляд зовсім незв'язні, безперечно, мають якийсь зашифрований або алегоричний смисл; цей смисл можна виразити словами, які, як можна з упевненістю припустити, десь записані й існують у Бібліотеці. Я неспроможний написати послідовність літер, наприклад таку, як

dhcmrlchtdj,

що її божественна Бібліотека не передбачила б і яка б в одній з її таємних мов не була б наділена грізним смислом. Ніхто також не зможе промовити бодай один склад, який би не був наповнений ніжністю й страхом і який

в одній з цих мов не позначав би всемогутнє ім'я якогось бога. Говорити означає загрузнути в тавтологіях. Непотрібний і багатослівний твір, який ви зараз читаете, вже існує в одному з тридцяти томів, що стоять на п'яти полицях одного з незліченних шестигранників,— десь існує і його спростування. (У певній кількості можливих мов, яка позначається числом *n*, застосовується один і той самий словник; у деяких з них символічна послідовність знаків «бібліотека» припускає правильне визначення: «всеохопна і довговічна система шестигранних галерей», але «бібліотека» означає також і «хліб», або «піраміда», або щось інше, і сім слів, які її означають, можуть мати й інше значення. Ти, котрий мене читаєш, чи певен ти в тому, що моя мова зрозуміла для тебе?)

Звичка писати відвертає мою увагу від нинішнього становища людей. Упевненість у тому, що все вже написано, знищує нас або перетворює на привидів. Я знаю такі регіони, де молоді люди поклоняються книгам і в поганському екстазі цілують їхні сторінки при тому, що вони неспроможні розшифрувати бодай одну літеру. Епідемії, еретичні чвари, паломницькі подорожі, які неминуче вироджуються в бандитські наскоки, зменшили населення разів у десять. Здається, я вже згадував про самогубства, кількість яких з кожним роком зростає. Можливо, мене обманюють старість і страх, але підозрюю, що людський рід — єдиний та унікальний — близький до вимирання, а Бібліотека збережеться: освітлена, ніким не населена, нескінченна, досконало нерухома, наповнена дорогоцінними томами, нікому не потрібна, нетлінна і таємнича.

Я щойно написав *нескінченна*. Я застосував цей прикметник не лише з любові до риторики; немає нічого

алогічного в тому, щоб уявляти собі світ нескінченним. Ті, хто вважає його скінченим, виходять з припущення, що в якихось далеких місцях галереї, сходи та шестигранники можуть з невідомої причини закінчитись — а це очевидний абсурд. Я наважуся запропонувати таке розв'язання цієї стародавньої проблеми: *Бібліотека нескінченна й періодична*. Якби якийсь одвічний мандрівник вирушив у подорож у якомусь одному напрямі, то через кілька століть він би виявив, що ті самі томи повторюються в тому самому безладі (який, повторюваний, насправді є порядком: Порядком). Ця витончена надія звеселяє мене в моїй самоті*.

Мар-дель-Плата, 1941 р.

* Летісія Альварес де Толедо зазначила, що ця величезна Бібліотека побудована нерационально; строго кажучи, для цього вистачило б *одного тому* звичайного формату, надрукованого кеглем дев'ятим або десятим, який налічував би нескінченну кількість нескінченно тонких сторінок. (Кавальєрі на початку сімнадцятого сторіччя сказав, що будь-яке тверде тіло складається з нескінченної кількості накладених одна на одну площин). Користуватися такою книгою було б не вельми зручно: кожна сторінка неминуче роздвоювалася б на дві інші, а незбагненна середня сторінка не мала б зворотного боку. (Прим. авт.)

САД З РОЗГАЛУЖЕНИМИ СТЕЖКАМИ

На 242 сторінці «Історії європейської війни» Лідел-Гарта читаємо, що наступ тринадцятьох британських дивізій (підтриманий артилерією в кількості тисяча чотирьохсот гармат) на лінії оборони противника Сер — Монтобан, запланований на 24 липня 1916 року, був відкладений і перенесений на ранок двадцять дев'ятого. На думку капітана Лідел-Гарта, ця затримка — не дуже значна, по суті була спричинена сильними зливами. Заява, продиктована, прочитана й підписана доктором Ю Цуном, колишнім професором англійської мови в *Hochschule** міста Ціндао, проливає несподіване світло на цей випадок. Дві перші сторінки цього тексту були загублені.

* Вищій школі (нім.).

«...і я повісив слухавку. І відразу ж зрозумів, чий то голос відповів мені німецькою мовою. То був голос капітана Ричарда Меддена. Медден у відділі Віктора Рунеберга! Отже, настав кінець нашим зусиллям і — що здалося мені другорядним чи *мусило здатися!* — нам самим. Це означало, що Рунеберг заарештований або підступно вбитий*. Ще до заходу сонця така доля, певно, спіткає й мене. Медден був неблаганний. Зобов'язаний бути неблаганним, якщо висловитися точніше. Ірландець на службі в Англії, чоловік, звинувачений у м'якотілості, а можливо, й у зраді, як він міг не дякувати долі за такий чудовий подарунок: викриття, арешт, а може, й убивство двох агентів Німецької імперії? Я піднявся у свою кімнату; подурному замкнув двері на ключ і ліг горічерева на вузьке залізне ліжко. За вікном, як завжди, виднілися покриті черепицею дахи, надвечірнє сонце на цю шосту годину вечора сховалося за хмари. Мені здалося неймовірним, що цей день, не позначений ані якимись застереженнями, ані символами, стане днем моєї неблаганної смерті. Невже я, що втратив батька, я, що грався малюком у симетричному садочку Хайфина, сьогодні помру? Але тут відразу я подумав про те, що все відбувається з людиною саме тепер, точно тепер. Минають століття, та коли щось відбувається, воно відбувається тільки тепер. Безліч людей воюють на суходолі, в повітрі та на морі, але те, що відбувається насправді, відбувається зі мною... Майже

* Безглузда й недоречна вигадка. Пруський шпигун Ганс Рабнер, або Віктор Рунеберг, хотів вистрілити з автоматичного пістолета в капітана Ричарда Меддена, який прийшов з ордером, аби заарештувати його. Захищаючись, капітан поранив Рунеберга, і від цієї рани той помер. (Прим. вид.)

нестерпний спогад про кінську фізіономію капітана Меддена миттю стер усі ці міркування. Посеред своєї ненависті та свого жаху (тепер мені легко говорити про жах: тепер, коли я пошив у дурні Ричарда Меддена і моя горлянка нетерпляче чекає, коли її залоскоче мотузка) я подумав, що цей галасливий і, безперечно, щасливий вояка, либонь, і гадки не має про те, що мені відома Таємниця, що я знаю точну назву того місця, де в долині Анкра розташований новий парк британської артилерії. Сіре небо прокреслив птах, і я увив його літаком, який разом з багатьма іншими літаками (у французькому небі) скидає бомби на англійські гармати. От якби мій рот, перш ніж його заткне куля, зміг прокричати назву того місця так гучно, щоб її почули в Німеччині!.. Але мій людський голос був дуже слабкий. Як же зробити так, аби він долинув до вух мого шефа? До вух того кволого й бридкого чоловічка, який знав про мене та Рунеберга лише те, що ми перебуваємо в Стафордширі, і який марно чекав од нас відомостей у своєму похмурому берлінському кабінеті, знову й знову переглядаючи газети... Я сказав угорськ: «Я мушу втекти». Я нечутно підвівся на ноги, без потреби намагаючись навіть не зашарудіти, так ніби Медден уже стежив за мною. Щось — мабуть, хвалькувате бажання довести собі, що мої ресурси дорівнюють нулю,— примусило мене вивернути кишені. Я знайшов там те, що й сподівався знайти. Північноамериканський годинник, нікелевий ланцюжок і квадратну монету, брелок з уже непотрібними ключами від відділу Рунеберга, які відразу мене викрили б, записник, лист, який я вирішив негайно знищити і якого не знищив), фальшивий паспорт, крону, два шилінги й кілька пенсів, червоно-синій олівець, носовичок і револьвер з однією кулею. Я по-дурному стиснув

і зважив його в руці, щоб набратися сміливості. У голові майнула невиразна думка, що пістолетний постріл буде чутний далеко. Через десять хвилин мій план був уже готовий. У телефонному довіднику я знайшов прізвище однієї людини, яка була спроможна передати моє повідомлення: цей чоловік жив у передмісті Фантона, куди було менш ніж півгодини їхати поїздом.

Я не можу похвалитися сміливістю. Тепер я можу в цьому зізнатися, тепер, коли мені пощастило здійснити план, який навряд чи кому здасться надто ризикованим. Але ж я знаю, скільки страху довелося мені пережити, перш ніж я довів його до кінця. Я зробив це не для Німеччини, зовсім ні. Я зневажаю цю варварську країну, яка примусила мене принизити себе до шпигунства. А крім того, я знаю одного англійця — дуже скромного чоловіка, — якого я шаную не менше, ніж Гете. Я з ним розмовляв не більш як годину, але протягом цієї однієї години він був справжнім Гете... Отже, я здійснив свій задум тому, що відчував: шеф дивиться зі зневагою й острахом на людей моєї раси — на всіх тих незліченних предків, які передали мені свою кров. Я хотів довести йому, що й жовтопикий здатен урятувати велику армію. Крім того, мені треба було втекти від капітана. Його кулаки та його голос могли заgrimіти в будь-яку мить за моїми дверима. Я нечутно вдягся, попрощався з самим собою в дзеркалі, спустився сходами, пильно оглянув безлюдну вулицю й переступив поріг. Залізнична станція була недалеко, проте я визнав за ліпше найняти скіпаж. Я переконав себе в тому, що в такий спосіб менше ризикую бути впінаним; бо на зовсім безлюдній вулиці я почувався до нескінченності видимим і вразливим. Пам'ятаю, я наказав

візникові зупинитися на певній відстані від центрального входу й зійшов з умисною, майже болісною неквапністю; мені треба було доїхати до села Ешгроув, але я взяв квиток до дальшої станції. Поїзд мав відійти через кілька хвилин, о восьмій п'ятдесят. Я поквапився; наступний поїзд відійде лише о пів на десяту. На пероні не було майже нікого. Я пройшов через кілька вагонів: пам'ятаю, що там було кілька селян, жінка в жалобі, юнак, який заглибився в читання «Анналів» Тацита, поранений солдат зі щасливим виразом обличчя. Нарешті поїзд рушив саме в ту мить, коли чоловік, якого я впізнав, уже добігав до перону. То був капітан Ричард Медден. Знищений, тремтячий, я скулився на краю сидіння, якнайдалі від страшного вікна.

Але незабаром усвідомлення власної нікчемності перейшло в якусь майже огидну радість. Я сказав собі, що мій поєдинок уже розпочався і я виграв перший його раунд, хай навіть лише на сорок хвилин, лише волею випадку випередивши супротивника, який мене переслідував. Я почав переконувати себе в тому, що ця моя мінімальна перемога провіщала й перемогу остаточну. Я сказав собі, що не така вона вже й мінімальна, адже без цієї дорогоцінної перерви в часі, яку подарував мені розклад руху поїздів, я вже сидів би у в'язниці або був мертвий. Я переконував себе (за допомогою не менш очевидних софізмів), що моє щастя боягуза підтверджувало: я людина, спроможна довести свою пригоду до успішного кінця. З цієї слабкості я черпав сили, і вони мене не покинули. Я передбачаю той час, коли людині щодня доведеться здійснювати найстрахотливіші задуми, коли на світі не залишиться нікого, крім солдатів і розбійників. Я даю їм таку пораду: «Виконавць жорстокого та невблаганного наказу мусить уявити

собі, що він уже його виконав, мусить зробити своє майбутнє безповоротним, як і минуле». Саме так зробив і я, а тим часом мої очі, очі вже мертвої людини, пильно стежили за тим, як збігає цей день, можливо, останній у моєму житті, й на землю насувається ніч. Поїзд м'яко котився між ясенами. Він зупинився, майже посеред поля. Ніхто не повідомив назву станції.

— Це Ешгроув? — запитав я в кількох хлопчаків, які стояли на пероні.

— Ешгроув,— відповіли вони.

Я зійшов.

Перон був освітлений ліхтарем, проте обличчя хлопчаків ховалися в пільмі. Один з них запитав:

— Вам до доктора Стівена Елберта?

Не чекаючи моєї відповіді, другий сказав:

— Його дім далеко звідси, проте ви не заблукаєте, якщо звернете ліворуч і на кожному перехресті знову й знову звертатимете ліворуч.

Я кинув їм монету (свою останню), спустився кількома кам'яними східцями й пішов по безлюдній дорозі. Дорога полого спускалася вниз. Вона була ґрунтова, вгорі наді мною сплїталися віти дерев, місяць, низький і круглий, здавалося, проводжав мене.

На якусь мить мені сянула тривожна думка, що Ричард Медден у якийсь спосіб уже розгадав мій підказаний розпачем план. Але я дуже швидко зрозумів, що це неможливо. Порада завжди звертати ліворуч нагадала мені про те, що саме так рекомендувалося робити кожному, хто хотів дістатися центру того або того лабіринту. Недарма ж я доводжуся правнуком тому Цюй Пенові, який був правителем Юньнаня й відмовився від земної влади, щоб написати роман, який був би багатолюднішим, аніж «Сон

у червоному теремі»*, і побудувати лабіринт, в якому заблукав би кожен. Тринадцять років присвятив він цим двом, таким різним, справам, але загинув від руки чужоземця, його роман залишився нікому не зрозумілим, а лабіринту так і не знайшли. Йдучи під вітами англійських дерев, я замріявся про цей утрачений лабіринт: я уявив його неушкодженим і досконалим на потаємній вершині гори, я уявив його в оточенні рисових полів, а також під водою, я уявив його нескінченним, не просто з восьмикутними павільйонами та закрученими навколо них стежками, а з річками, провінціями та королівствами... Я подумав про лабіринт лабіринтів, про заплутаний лабіринт, який би вмщував у собі минуле й майбутнє і в якийсь спосіб закручувався навколо небесних світил. Захопившись цими ілюзорними видіннями, я забув про своє становище втікача, якого переслідують і от-от схоплять. Протягом якогось невизначеного часу я почувався абстрактним дослідником світу. У моїй свідомості жило тільки це оповите сутінками поле, місяць, далекий обрій, де ще червоніли останні відблиски заходу, а також дорога, що постійно спускалася вниз і не дозволяла мені відчутти бодай найменші ознаки втоми; вечір був інтимний і нескінченний. Дорога то спускалася, то петляла між луками, яких було уже майже не видно. Добре чутна музика напливала хвилями й відлітала з поривами вітру, заглушена густим листям і відстанню. Я подумав про те, що людина може бути ворогом інших людей, у якийсь інший час — ще інших людей, але не всієї країни з її світлячками, словами, садами, струмками, світанками й вечорами. Тим часом я вже підійшов до високої іржавої брами. Між

* Знаменитий роман китайського письменника Сюецина (справжнє ім'я Цао Чжань).

прутами я розгледів алею і щось подібне до павільйону. Несподівано я зрозумів дві речі — одну цілком очевидну і другу — неймовірну: музика долинала сюди з павільйону, і це була китайська музика. Саме тому я сприймав її в усій повноті, не звертаючи на неї якоїсь особливої уваги. Я вже не пам'ятаю, чи був там дзвін або дзвоник, чи я просто загупав у браму руками. Переливчата музика все лунала.

Але з будиночка за огорожею вже наближався до мене ліхтар, ліхтар, який то почасти, то цілком ховався за стовбурами дерев; то був ліхтар паперовий, який мав форму барабана і колір місяця. Його ніс високий чоловік. Його обличчя я не розгледів, бо світло від ліхтаря засліплювало мені очі. Він відчинив браму і повільно промовив моєю рідною мовою:

— Я бачу, що благочестивий Сі Пен визнав за свій обов'язок скрасити мою самоту. Ви, звичайно ж, хочете оглянути сад?

Він назвав ім'я одного з наших консулів, і я розгублено повторив за ним:

— Сад?

— Сад з розгалуженими стежками.

Щось ворухнулося в моїй пам'яті, і я промовив з неблагненною для себе самого певністю:

— Це сад мого предка Цюй Пена.

— Вашого предка? Вашого уславленого предка? Прошу, ходіть за мною.

Волога стежка петляла, як і ті, що я їх топтав у своєму дитинстві. Ми увійшли до бібліотеки з книжками східними і європейськими мовами. Я впізнав у палітурках, обтягнутих жовтим шовком, кілька рукописних томів Утраченої Енциклопедії, яку звелів укласти Третій Імператор Осяйної Династії і яку так ніколи й не надрукували.

Грамофон, на якому крутилася платівка, стояв поряд з бронзовим феніксом. Пам'ятаю також вазу з рожевої порцеляни і ще одну, на багато століть давнішу, того сивого кольору, який наші майстри запозичили в перських гончарів...

Стівен Елберт дивився на мене, усміхаючись. Він був (я вже згадував) дуже високий, з тонкими рисами обличчя, сірими очима й сивою бородою. Було в ньому щось від священника і щось від моряка; згодом він мені розповів, що був місіонером у Тяньцзіні, «поки не захопився синологією».

Ми сіли, я — на довгий і низький диван, а він примостився спиною до вікна та до високих круглих дзигарів. Я підрахував, що раніше ніж через годину мій переслідувач Ричард Медден сюди не з'явиться. З моїм твердим рішенням можна було зачекати.

— Цюй Пен був людиною справді дивної долі,— сказав Стівен Елберт.— Правитель своєї рідної провінції, обізнаний в астрономії, в астрології, невтомний тлумач канонічних книг, шахіст, ушавлений поет і каліграф. Але він усе це покинув, щоб написати книжку і збудувати лабіринт. Він відмовився від радощів деспота, судді, від безлічі наложниць, навіть від своєї блискучої ерудиції і на тринадцять років замкнувся в Павільйоні Чистої Самоти. Коли він помер, спадкоємці не знайшли нічого, крім хаотичних рукописів. Родина, як вам, певно, відомо, хотіла кинути їх у вогонь. Але його душоуприказник — таоїстський чи буддистський чернець — наполіг на їх публікації.

— Ми, нащадки Цюй Пена,— втрутився до розмови я,— досі проклинаємо того ченця. Те, що він опублікував, було сутим безглуздям. Ця книга — безладне нагромування всілякої нісенітничі та суперечностей. Яюсь

я вирішив її переглянути: у третьому розділі герой помирає, а в четвертому — він живий. Що ж до іншого задуму Цюй Пена, його Лабіринту...

— Ось він, його Лабіринт,— сказав господар дому, показавши на високий полакований письмовий стіл.

— Лабіринт зі слонової кості! — вигукнув я.— Лабіринт у мініатюрі...

— Лабіринт символів,— поправив він мене.— Невидимий лабіринт часу. Й саме мені, варвару-англійцеві, випало відкрити цю майже очевидну таємницю. Через сто років відновити подробиці неможливо, але неважко здогадатися, що саме відбулося. Одного разу Цюй Пен сказав: «Я усамітнююся, щоб написати книгу». А другого — «Я усамітнююся, щоб побудувати лабіринт». Усі подумали, що йдеться про дві різні речі. Ніхто не здогадався, що книга й лабіринт — одне й те саме. Павільйон Чистої Самоти стояв у центрі саду, мабуть, майже непрохідного; либонь, це і вселило людям думку про фізичний лабіринт. Та коли Цюй Пен помер, то ніхто не знайшов у його досить великих володіннях ніякого лабіринту. Дві обставини підказали мені правильне розв'язання цієї проблеми. По-перше, цікава легенда про те, що Цюй Пен задумав лабіринт, нескінченний у прямому значенні цього слова, а по-друге, знайдений мною фрагмент з одного листа.

Елберт підвівся. На якусь мить він повернувся до мене спиною й висунув шухляду з позолоченого й почорнілого письмового стола. Він обернувся до мене з аркушем паперу, який колись був яскраво-червоним, а тепер — радше рожевим, дуже тоненьким і покресленим якимись лініями. Слава Цюй Пена як знаменитого каліграфа була цілком заслуженою. З трепетом прочитав я незрозумілі для

мене слова, що їх мій предок накреслив своїм тоненьким пензликом: «*Залишаю для майбутнього (але не для всього) мій сад з розгалуженими стежками*». Я мовчки повернув аркуш Елбертові. Він провадив:

— Ще перед тим, як я знайшов цього листа, я почав запитувати себе, в який спосіб книга може бути нескінченною. Я не придумав нічого кращого, як циклічно побудований том, остання сторінка якого буде тотожна першій, і таким чином виникає можливість продовжити книгу до нескінченності. Я пригадав також ту ніч, яка перебуває в центрі «Тисячі й однієї ночі», коли цариця Шахразада (завдяки чудесній помилці переписувача) починає дослівно переказувати історію «Тисячі й однієї ночі», ризикуючи знову дістатися тієї ночі, коли вона її переказує,— і так до нескінченності. А ще я уявив собі твір у стилі Платона, який би передавався ніби у спадок від батька до сина, в якому кожен новий індивід додавав би свій розділ або з благочестивою обережністю брався виправити сторінки, написані попередніми поколіннями. Усі ці припущення розважали мене, але жодне з них, здавалося, не відповідало бодай приблизно суперечливим розділам книги Цюй Пена. Перебуваючи в такій розгубленості, я одержав з Оксфорда рукопис листа, який ви щойно бачили. Мою увагу привернула (як це й природно) фраза: «*Залишаю для майбутнього (але не для всього) мій сад з розгалуженими стежками*». І майже відразу я зрозумів: сад з розгалуженими стежками — це і є його хаотичний роман, а фраза «для майбутнього (але не для всього)» створювала образ розгалуженості в часі, а не у просторі. Прочитання всього твору підтвердило цю теорію. У будь-якому художньому творі, коли людина постає перед кількома альтернативами, вона обирає одну й нехтує всі інші;

у своєму заплутаному романі Цюй Пен обирає всі одночасно. Тобто він *створює* різні майбутні, різні часи, які, у свою чергу, також розмножуються й розгалужуються. Звідси й суперечності, які ми знаходимо в романі. Так, наприклад, Фан володіє таємницею; незнайомець стукає в його двері; Фан вирішує його вбити. Природно, що існують різні варіанти розвитку подальших подій: Фан може вбити некликаного гостя, некликаний гість може вбити Фана, обидва можуть залишитися живими, обидва можуть загинути і так далі. У романі Цюй Пена відбуваються всі розв'язки; кожна з них є точкою для подальших розгалужень. Іноді стежки цього лабіринту перетинаються; наприклад, ви приходите в мій дім, але в якомусь з варіантів минулого ви мій ворог, а в якомусь — друг. Якщо ви пробачите мені мій невиправний акцепт, ми з вами прочитаємо кілька сторінок.

Його обличчя, у яскравому світлі лампи, було, безперечно, обличчям дуже старої людини, але в ньому прозирало й щось неподоланне, майже непідвладне смерті. Він повільно й виразно прочитав два варіанти одного епічного розділу. У першому з них воїни йдуть у битву по пустельній гірській місцевості; страх потрапити під обвал і страх перед темрявою примушує їх мало цінувати життя, і вони легко здобувають перемогу; у другому — ті самі воїни перетинають палац, де відбувається свято; вогні битви здаються їм продовженням цього свята, й вони здобувають перемогу. Я слухав з належною шанобливістю ці давні історії, але вони вражали мене менше, ніж той факт, що їх створила людина однієї зі мною крові і що людина з далекої імперії розшифрувала їх і донесла до мого розуміння під час моєї відчайдушної авантюри на острові, що розташований

у протилежному кінці світу. Пам'ятаю останні слова, які повторювалися в обох варіантах, ніби таємна заповідь: *«Так, з непереможними мечами і спокоєм у незламних серцях, воювали герої, готові вбити й померти»*.

Від цієї миті я почав відчувати навколо себе й у своєму темному тілі якесь невидиме, невідчутне копошіння. Не копошіння військ, які то розходяться, то йдуть паралельно, то нарешті сходяться, а якесь менш досяжне й інтимніше ворухіння, в яке вони в невідомий спосіб ніби втягувалися. Стівен Елберт провадив:

— Я не думаю, щоб ваш знаменитий предок просто бавився на дозвіллі всіма цими варіаціями. Мені здається малоймовірним, щоб він присвятив тринадцять років нескінченним повторенням пустого риторичного експерименту. В його країні роман не дуже цінується, а в ті часи він належав до жанру, який відверто зневажали. Цюй Пен був геніальним романістом, але водночас він був визначним літератором, який, безперечно, не обмежував сферу своєї діяльності лише написанням романів. Його сучасники свідчать — а його життя переконливо підтверджує, — що сферою зацікавлень Цюй Пена були проблеми метафізичні, проблеми містики. Філософським дискусіям присвячено велику частину його роману. І я знаю, що з усіх проблем жодна не хвилювала й не тривожила його так, як проблема часу. А тепер зверніть увагу на те, що це *єдина* проблема, про яку не згадано на сторінках «Саду». Він навіть жодного разу не застосовує слово «час». Як би ви пояснили це вперте замовчування?

Я запропонував кілька варіантів розв'язання цієї проблеми — усі вони були надуманими й непереконливими. Ми почали їх обговорювати; зрештою Стівен Елберт мені сказав:

— У загадці на тему шахів яке слово є забороненим?

Я замислився на хвилину й відповів:

— Слово «шахи».

— Саме так, — підтвердив Елберт. — «Сад з розгалуженими стежками» і є однією величезною загадкою або притчею, тема якої — час; ця прихована причина й забороняє авторові застосовувати слово, яке його називає. А постійно обминати якесь слово, замінюючи його недоладними метафорами та очевидними перифразами, — це і є найефективніший спосіб наголосити на ньому. Саме такий звивистий шлях і обрав ухильний Цюй Пен, створивши безліч поворотів на всіх сюжетних лініях свого роману. Я переглянув сотні рукописів, виправив помилки, яких нарobili недбалі переписувачі, я розгадав план, захований під цим хаосом, відновив — чи принаймні думаю, що відновив — первісний порядок, переклав увесь твір і переконався, що слово «час» у ньому жодного разу не згадується. Пояснення не треба довго шукати: «Сад з розгалуженими стежками» — це образ, неповний, але не хибний, усесвіту, такого, яким його собі мислив Цюй Пен. На відміну від Ньютона та Шопенгауера, ваш предок не вірив у єдиний, абсолютний час. Він вірив у нескінченність часових послідовностей, у запаморочливу сіть, яка невпинно зростає, часів, що розходяться, сходяться й біжать паралельно. І це плетиво часів, які зближаються, розгалужуються, уриваються або зникають на цілі століття, вичерпує всі можливості. Ми не існуємо в більшості з цих часів; у деяких ви існуєте, а я не існую; в інших я існую, а ви не існуєте; ще в інших існуємо ми обидва. У цьому часі, який подарував мені сприятливий випадок, ви прийшли в мій дім; в іншому, перетинаючи сад, ви знайшли б мене мертвим; ще

в іншому я говорив би ці самі слова, але був би обманом зору, привидом.

— У всіх часах,— сказав я не без тремтіння в голосі,— я вам дуже вдячний за відтворення саду Цюй Пена.

— Не в усіх,— промурмотів він, усміхаючись.— Час безперервно розгалужується до незліченних майбутніх. В одному з них я — ваш ворог.

Я знову відчув копошіння, про яке вже згадував. Мені здалося, що вологий сад, який оточував дім, до нескінченності насичений невидимими людьми. Цими людьми були Елберт і я, але невидимі, багатформні й розкидані по інших вимірах часу. Я підвів погляд, і примарний кошмар розсіявся. У саду, позначеному чорними й жовтими барвами, я побачив лише одного чоловіка; але той чоловік здавався незламним, як статуя, і він наближався до нас, ідучи по стежці, й був він капітаном Ричардом Медденом.

— Майбутнє вже тут,— відповів я,— але я вам друг. Можна мені знову поглянути на лист?

Елберт підвівся на повен зріст і висунув шухляду високого письмового столу. На мить він обернувся до мене спиною. Револьвер уже був у мене наготові, я ретельно прицілився й вистрілив. Елберт упав негайно, без жодного звуку. Присягаюся, що смерть його була миттєвою, як спалах.

Усе інше — нереальне й незначуще. Медден забіг до кімнати, і я був заарештований. Мене засудили до підвищення. Та попри жах усього, що сталося, я переміг. Я зміг передати в Берлін назву міста, яке вони мали розбомбити. Учора вони його розбомбили, я довідався про це з тих самих газет, які повідомили Англію про загадкове вбивство видатного синолога Стівена Елберта невідомим на ім'я

Ю Цун. Мій шеф розшифрував цю загадку. Він зрозумів, що моя проблема полягала в тому, як (через гуркіт війни) повідомити назву міста Альбер* і що я не мав іншої ради, як убити людину з таким ім'ям. Але він не міг зрозуміти (й ніхто не зміг би), яким глибоким є моє каяття і якою нестерпною — втома».

* Англійське прізвище Елберт (*Albert*) по-французькому вимовляється як «Альбер».

ВИГАДАНІ ФАНТАЗІЇ

ПЕРЕДМОВА

Хоч, може, й не такі надумані, новели цієї книжки не відрізняються від попередніх. Дві з них, можливо, заслуговують на дещо більшу увагу: «Смерть і компас» та «Фунес — людина з феноменальною пам'яттю». Перша з них, попри її німецькі та скандинавські імена, відбувається в примарному Буенос-Айресі. Сумнівної слави вулиця Тулон — це Пасео-де-Хуліо, «Тріст-ле-Руа» — готель, у якому Герберт Еш одержав і, мабуть, не прочитав одинадцятий том ілюзорної енциклопедії. Коли новелу вже було написано, я подумав про те, щоб заповнити нею якомога більше часу та простору: помста могла перейти у спадщину; перша літера Імені могла бути вимовлена в Ісландії, друга в Мексиці, третя — в Індостані. Чи треба мені пояснювати, що хасиди включали в себе святих, а необхідність принести в жертву чотири життя, щоб здобути чотири літери, які складають Ім'я, — це фантазія, яку мені продиктувала форма моєї новели?

Буенос-Айрес, 29 серпня 1944 р.

Постскрипtum 1956 р. Я додав до цієї серії ще три оповідання: «Південь», «Секта Фенікса» та «Кінець». Крім одного персонажа — Рекабаррена,— чия нерухомість і пасивність послужили мені для контрасту, я нічого, або майже нічого, не вигадав у короткому сюжеті останнього оповідання; все, що в ньому відбувається, неявно описане в одній знаменитій книжці, і я був перший, хто розкопав цей зміст або, принаймні, чітко його виклав. В алегорії Фенікса я поставив перед собою проблему розповісти про досить звичайний факт — факт Таємниці — в нерішучій і поступовій манері, яка зрештою приводить до незаперечного й очевидного наслідку; я не знаю, наскільки мені пощастило домогтись успіху. Щодо «Півдня», який, можливо, є одним з моїх найкращих оповідань, то мені досить попередити читача, що його можна читати і як безпосередню розповідь про певні події, і зовсім по-іншому.

Шопенгауер, Де Квінсі, Стівенсон, Маутнер, Бернард Шоу, Честертон, Леон Блуа складають різноплановий список авторів, яких я постійно перечитую. У христологічній фантазії, що має назву «Три версії Юдиної зради», я помічаю, як мені здається, далекий вплив останнього з них.

Х. А. Б.

ФУНЕС — ЛЮДИНА З ФЕНОМЕНАЛЬНОЮ ПАМ'ЯТТЮ

Я його згадую (хоч я не маю права промовляти це священне дієслово, лише один чоловік у світі мав таке право, і цей чоловік уже мертвий) з темною квіткою пасифлори в руці, яку він бачив так, як ніхто не міг її бачити, навіть якби дивився на неї від світанку до ночі, протягом усього свого життя. Я згадую його мовчазне індіанське обличчя, що здавалося навдивовижу далеким, за сигаретою. Згадую (так мені здається) його руки з витонченими довгими пальцями. Згадую, біля цих рук, горщик для чаю мате з гербом Уругваю. Згадую жовту мату, якою було завішене вікно, з якимось затуманеним озерним краєвидом. Дуже добре згадую його голос, розмірений, невдоволений, з носовим призвуком, голос давнього жителя передмість, без сучасних італійських свистячих звуків. Я бачив його не більш як тричі, востаннє — 1887 року... Мені здається,

було б дуже добре, якби всі ті, хто з ним зустрічався, написали про нього; моя розповідь, мабуть, була б найкоротшою і найменш інформативною, але не менш неупередженою, ніж усі інші в тому збірнику, який ви опублікуєте. Моє прикре аргентинське походження не дасть мені співати дифірамби — а цей жанр в Уругваї обов'язковий, коли йдеться про уругвайця. «Писака, піжон, буенос-айреський ферт!» Фунес не вимовив цих образливих слів, але я не маю найменшого сумніву в тому, що в його очах я був представником саме цього нікчемного племені. Педро Леандро Іпуче написав, що Фунес був попередником надлюдина, «диким і недорікуватим Заратустрою»; я не маю наміру з ним сперечатися, але не слід також забувати, що він був родом з Фрай-Бентоса, а це накладало певні невиліковні обмеження.

Мій перший спогад про Фунеса дуже чіткий. Я бачу його в березневих, а може, люневих сутінках вісімдесят четвертого року. Мій батько в тому році повіз мене провести літо у Фрай-Бентосі. Разом з моїм кузенком Бернардо Аєдо ми поверталися з маєтку Сан-Франсиско. Ми поверталися верхи на конях, співаючи, але то була не єдина причина мого радісного настрою. Після задушливого спекотного дня в небі почала формуватися величезна чорна хмара. Її підганяв південний вітер, дерева вжегнулися мало не до землі, і я боявся (і сподівався), що злива захопить нас на відкритому місці. Ми, можна сказати, мчали наввипередки з бурею. Незабаром ми вже звернули у вузький провулок, який глибоко занурювався між двома високо піднятими, викладеними з цегли хідниками. Зненацька стало зовсім поночі; я почув швидкі й наче скрадливі кроки десь угорі; задержавши голову, я побачив хлопця, який біг по високому

напіврозваленому хіднику, наче по вузькій і напіврозваленій стіні. Пам'ятаю шаровари, альпартати, пам'ятаю сигарету на тлі суворого обличчя, а вгорі над усім цим хмару, що вже затулила все небо. Несподівано Бернардо крикнув, звертаючись до хлопця:

— Котра година, Іренео?

Не глянувши на небо, не стишивши свій біг, той відповів:

— За чотири хвилини восьма, друже Бернардо Хуане Франсиско.

Голос був дзвінкий, насмішкуватий.

Я людина неуважна й відразу забув би про наведений вище діалог, якби мені не нагадав про нього кузен, підбурюваний (як мені здається) певним місцевим патріотизмом і бажанням висловити свою байдужість до глузливого величання його всіма трьома іменами.

Він розповів мені, що хлопець, якого ми зустріли у провулку, це такий собі Іренео Фунес, наділений деякими дивними рисами та здібностями, — наприклад, він усіх уникає і завжди може сказати точний час, не дивлячись на годинник. Він син місцевої прасувальниці Марії Клементіни, а його батьком декотрі називають лікаря з солеварні, англійця О'Коннора, а інші — дресирувальника чи слідопита з департаменту Сальто. Живе він з матір'ю, на вулиці, яка веде до маєтку «Лаври».

У вісімдесят п'ятому та вісімдесят шостому роках ми жили влітку в місті Монтевідео. У вісімдесят сьомому я знову поїхав до Фрай-Бентоса. Розпитав, як і годиться, про всіх знайомих, а наостанок дійшов і до «живого хронометра» — Фунеса. Мені відповіли, що його скинув необ'їжджений кінь у маєтку Сан-Франсиско, і він тепер паралізований — схоже, назавжди. Пригадую, як мене

охопило відчуття чогось магічного, коли я почув цю звістку: того єдиного разу, коли я його бачив, ми скакали верхи на конях з маєтку Сан-Франсиско, а він біг над нами вгорі по високому хіднику. Сам факт, який повідомив мені кузен Бернардо, був схожий на сновидіння, складене з елементів того, що вже колись сталося. Мені сказали, що він не підводиться з ліжка, лежить, не відриваючи погляду від смоківниці за вікном або від павутини. Вечорами він дозволяв, щоб його підсунули до вікна. Гординя його доходить до того, що він удає, ніби лихо, яке його спостигло, стало для нього благодійним... Я двічі бачив його крізь віконні ґратки, які ніби грубо підкреслювали його становище вічного в'язня. Одного разу я бачив його нерухомим, з заплющеними очима; другого — він також не ворушився, але зосереджено дивився на духмяне стебло сантоніни.

На той час я не без певної марнославної пихи взявся за студіювання латини. У моїй валізі лежали «De viris illustribus»* Ломонда, «Thesaurus»** Кішри, коментарі Юлія Цезаря й один з томів «Naturalis Historia»*** Плінія, який переважав (і досі переважає) мої скромні можливості опанування латини. Усе стає відомо в малому містечку або в селі; Іренео у своєму ранчо на околиці незабаром довідався про прибуття цих незвичайних книг. Він надіслав мені листа, барвистого й церемонного, в якому нагадав про нашу зустріч, на жаль, швидкоплинну, «дня сьомого лютого, року вісімдесят четвертого», згадав про великі послуги, які дон Грегоріо Аедо, мій дядько, що помер

* Про славетних мужів (лат.)

** Тезаурус (скарбниця слів) (лат.).

*** Природнича історія (лат.).

того самого року, «надав обом батьківщинам під час відважного походу на Ітусаїнго», і просив дати йому почитати якийсь із томів, додавши до нього словник, «щоб я міг добре зрозуміти текст оригіналу, бо ще не знаю латини». Він обіцяв повернути мені книжки в доброму стані — й дуже швидко. Почерк був чудовий, літери виписані дуже чітко; орфографія того типу, яку закликав застосовувати Андрес Бельйо: *i* замість *y*, *j* замість *g*. Спочатку я подумав, що це якийсь розіграш. Мої брати в перших запевнили мене, що ні, що це цілком у дусі Іренео. Я не знав, чому приписати — нахабству, невігластву чи дурості — переконаність у тому, що для прочитання текстів, написаних такою складною мовою, як латина, не треба іншого інструменту, крім словника; щоб цілком і відразу розвіяти його ілюзії, я передав йому «*Gradus ad Parnassum*»* Кішри і том Плінія.

Чотирнадцятого лютого мені надіслали телеграму з Буенос-Айреса, щоб я повертався негайно, бо мій батько почувается «не зовсім добре». Нехай простить мені Бог, але горде усвідомлення того, що я адресат термінової телеграми, бажання дати зрозуміти всьому Фрай-Бентосу, що м'яке формулювання телеграми не відповідає її справжньому змісту, спокуса драматизувати своє горе, вдаючи мужній стоїцизм, мабуть, перешкодили мені відчутти справжній біль. Збираючи валізу, я помітив, що серед моїх книжок бракує «Сходинки до Парнасу» та першого тому «Природничої історії». «Сатурн» відпливав уранці, наступного дня; тож, повечерявши, я вирушив до Фунеса. Мене здивувало, що ніч була не менш задушлива, аніж день.

* Сходинка до Парнасу (*лат.*).

У пристойно прибраному ранчо мене зустріла мати Фунеса.

Вона сказала мені, що кімната Іренео у глибині дому і щоб я не дивувався, якщо в ній поночі, бо Іренео може годинами не запалювати свічки. Я перетнув вимощене плитами патіо і крізь невеличкий коридор вийшов у друге патіо. Там я помітив одну виноградну лозину, хоч темрява здалася мені непроникною. Потім почув високий, позначений насмішкуватими нотами голос Іренео. Цей голос говорив латиною; цей голос (що лунав з темряви) проказував з якоюсь протяглою втіхою чи то промову, чи молитву, чи заклинання. У невимощеному патіо лунали римські слова — моєму страхові вони здалися незрозумілими, нескінченними; згодом під час нескінченно тривалої розмови, яка відбулася в ту ніч, я довідався, що він читав перший абзац з двадцять четвертого розділу сьомої книги «Природничої історії»; останніми словами там були: *ut nihil non iisdem verbis redderetur auditum**.

Анітрохи не змінивши голосу, Іренео запросив мене увійти. Він лежав на ліжку й курив. Мені здається, я не бачив його обличчя до самого світанку, пригадую лише слабке світіння сигарети. Кімната трохи пахла вологістю. Я сів і розповів йому про телеграму та про хворобу батька.

Тепер я підходжу до найважчої частини своєї розповіді. Вона (читачеві вже пора про це знати) не має іншого сюжету, крім цього діалогу, який відбувся півстоліття тому. Я не переказуватиму його слова, точно відтворити їх уже неможливо. Спробую лише якомога правдивіше переказати зміст того, про що розповів мені Іренео. Непряма

* Отже, нічого не можна передати слухові тими самими словами (лат.).

мова відтворює події віддалено й слабко, я знаю, що мені доведеться принести в жертву барвісту неповторність того, що сталося тієї ночі; нехай мої читачі просто спробують собі уявити бурхливий потік уривчастих періодів, який лився на мене тієї ночі.

Іренео почав з того, що став переказувати, латиною та іспанською, приклади дивовижної пам'яті, про які розповідалось у «Природничій історії»: Кір, цар Персії, знав імена всіх воїнів свого війська; Мітридат Евпатор судив своїх підданих двадцятьма двома мовами, якими люди розмовляли в його імперії; Симонід, винахідник мнемотехніки; Метродор, який славився своїм умінням точно повторювати почуте одного разу. Цілком щиро Іренео дивувався, що такі здібності можуть когось дивувати. Він сказав, що до того дощового вечора, коли його скинув кінь, він був таким самим, як і всі християни: сліпим, глухим, безмозким, безпам'ятним. (Я спробував нагадати йому про його точне відчуття часу, про його пам'ять на власні імена; він пустив повз вуха мої слова). Дев'ятнадцять років він жив наче уві сні: дивився, нічого не бачачи, слухав, нічого не чуючи, забував про все, майже про все. Коли він упав, то втратив тяму; коли ж опритомнів, то сприйняття навколишнього світу було майже нестерпним — таким воно було багатим і таким до болю чітким, на нього навалилися також дуже давні спогади, серед яких були й найнезначущіші та найдрібніші. Незабаром він довідався, що його паралізувало. Цей факт його майже не схвилював. Він вирішив (він так відчув), що нерухомість — незначна плата. Адже тепер його сприйняття і пам'ять стали непомильними.

Ми одним своїм поглядом можемо схопити хіба що три келихи на столі; Фунес бачив усі листочки, грона

та ягоди на виноградній лозині. Він знав усі форми хмар на південній частині неба, які висіли там удосвіта тридцятого квітня тисяча вісімсот вісімдесят другого року, й міг порівняти їх у своїх спогадах з прожилками на шкіряній оправі книжки, на яку він подивився лише один раз, і з візерунками піни, збуреної веслом у Ріо-Негро напередодні битви під Кебрачо. Ці спогади не були простими; кожен візуальний образ був пов'язаний з мускульними, тепловими та іншими відчуттями. Він міг точно пригадати всі свої сновидіння, всі свої марення. Двічі або тричі він відновлював цілий день; він ніколи не сумнівався у своїх реконструкціях, але кожна з них вимагала цілого дня. Він сказав мені: «Я зберігаю більше спогадів, аніж спогади всіх людей, що існували відтоді, як світ став світом». А ще він мені сказав: «Мої сни — як ваше неспання». І ще, вже десь перед світанком: «Моя пам'ять, сеньйоре, схожа на стічну канаву». Коло, накреслене на класній дошці, прямокутний трикутник, ромб — це ті форми, які ми повністю можемо собі уявити; з не меншою чіткістю Іренео міг уявити собі розкошлану гриву жеребця, череду худоби на гірському схилі, мінливі омахи полум'я й незліченні частинки попелу, ті зміни, які відбуваються з обличчям мерця під час тривалого жалобного сидіння біля нього. Правда, я не знаю, скільки зірок бачив він на небі.

Ось що він мені розповів; ані тоді, ані потім я анітрохи не сумнівався в правдивості його слів. У ті часи не було ані кінематографа, ані фонографів; важко, навіть неможливо також повірити, що хтось спробував здійснити бодай якийсь експеримент з Фунесом. Можна не сумніватися лише в тому, що ми живемо, відкладаючи на потім усе, що можна відкласти; мабуть, усі ми в глибині душі

переконані, що ми безсмертні і що рано чи пізно кожна людина зробить усе і знатиме все.

А голос Фунеса й далі лунав з темряви.

Він розповів мені, що 1886 року вигадав оригінальну систему нумерації і що за кілька днів перейшов за двадцять чотири тисячі. Він її не записував, бо все, про що він бодай один раз подумав, уже не стиралося з його пам'яті. Його першим стимулом, гадаю, було невдоволення тим, що число «тридцять три» записується двома знаками і двома словами, а не одним словом і одним знаком. Свій безглуздий принцип він застосував і до інших чисел. Так, замість «сім тисяч тринадцять» він казав (наприклад) «Максимо Перес», замість «сім тисяч чотирнадцять» — «залізниця»; інші числа в нього називалися «Луїс Меліан Лафінур», «Олімар», «сірка», «сідло», «кит», «газ», «казан», «Наполеон», «Августин де Ведія». Замість «п'ятсот» він казав «дев'ять». Кожне слово мало в нього свій особливий знак, таке собі ніби тавро; ці знаки іноді були дуже складними... Я намагався пояснити йому, що ця рапсодія ні з чим не пов'язаних слів була якраз суперечною системою нумерації. Я сказав йому, що 365 означає три сотні, шість десятків, п'ять одиниць — тобто тут присутній аналіз, якого немає в його числах, таких, наприклад, як «негр Тімотео» або «шматок в'яленого м'яса». Фунес не зрозумів мене або не захотів розуміти.

Локк у сімнадцятому сторіччі винайшов (і відкинув) неможливу мову, в якій кожна окрема річ, кожен камінь, кожна пташка і кожна гілка мали свою власну назву; Фунес теж намагався створити аналогічну мову, але відмовився від неї, бо вона здалася йому надто загальною, надто двозначною. Бо Фунес не лише пам'ятав кожен листок на кожному дереві в кожному лісі, а й пам'ятав, якими вони були кожного

разу, коли він на них дивився або їх уявляв. Він вирішив звести кожен з прожитих ним днів до сімдесяти тисяч спогадів, які він потім мав намір позначити цифрами. Відмовитися від цього задуму його примусили два міркування: усвідомлення того, що така робота є нескінченною, й усвідомлення того, що вона є марною. Він прикинув, що, коли по нього прийде смерть, він ще не встигне розкласифікувати навіть спогади свого дитинства.

Два проекти, про які він мені розповів (нескінченний словник для натурального ряду чисел і непотрібний ментальний каталог усіх образів, що зберігаються в пам'яті), є безглуздими, проте позначені певною примарною величиною. Вони дозволяють нам відчути або уявити запаморочливий світ Фунеса. Не забуваймо, що він був майже неспроможний осмислювати загальні, платонівські ідеї. Йому не тільки було важко зрозуміти, що загальний символ «собака» включає в себе таку безліч окремих індивідів різних розмірів і різної форми, драгувало його ще й те, що собака, якого він бачив о третій годині чотирнадцять хвилин (бачив у профіль), має ту саму назву, що й собака, якого він побачив о третій з чвертю (побачив анфас). Своє власне обличчя в дзеркалі, свої власні руки він щоразу бачив уперше. Свіфт пише, що імператор Ліліпутії бачив рух хвилинової стрілки; Фунес постійно бачив повільний розвиток процесу гниття або руйнування, карієсу, втоми. Він помічав наближення смерті, вологості. Він був самотнім і проникливим спостерігачем багатобачного, недовговічного і майже нестерпно чіткого світу. Вавилон, Лондон і Нью-Йорк своїм сліпучим блиском затьмарюють свідомість людей; проте ніхто в густонаселених хмарочосах або на метушливих вулицях цих міст не відчував такого жару й такого нестерпного тиску реальності, які щодня й щоночі навалювалися на бідолашного

Іренео в його вбогому південноамериканському передмісті. Йому було дуже важко заснути. Заснути означає відійти від світу; Фунес, лежачи горілиць на ліжку, бачив у темряві кожен тріщинку й кожен карниз на тих будинках, які його оточували. (Повторюю, що найменш важливий з його спогадів був детальнішим і живішим, аніж наше сприйняття фізичної втіхи або фізичного болю). У східній частині міста, ще не розбитій на квартали, були будівлі нові, незнайомі. Фунес уявляв їх собі чорними, ніби виготовленими з однорідної тьми; щоб заснути, він обертав обличчя в їхньому напрямку. Він також мав звичай уявляти, що лежить на дні річки, а течія перекидає його й розчиняє.

Він легко вивчив англійську, французьку, португальську та латинську мови. Проте я підозрюю, що він був не дуже спроможний мислити. Мислити — це забувати про відмінності, узагальнювати, абстрагувати. У наповненому по вінця світі Фунеса не було нічого, крім подробиць, до того ж тих, які безпосередньо спостерігалися.

Обережне сяйво світанку проникло з невимощеного патію в кімнату.

І тоді я побачив обличчя того голосу, який проговорив усю ніч. Іренео було дев'ятнадцять, він народився 1868 року, проте мені він здався монументальним, як бронзовий пам'ятник, стародавніший, ніж Єгипет, стародавніший, ніж пророцтва та піраміди. Я подумав, що кожне з моїх слів (і кожен з моїх жестів) назавжди залишиться в його неблаганній пам'яті; страх примножити непотрібні рухи скував моє тіло.

Іренео Фунес помер 1889 року від запалення легенів.

ФОРМА ШАБЛІ

Його обличчя було спотворене бридким шрамом; попеляста й майже досконала дуга одним кінцем доторкалася до скроні, а другим — до вилиці. Його справжнє ім'я не має значення; усі в Такуарембо називали його «англієць з Ла Колоради». Господар цієї землі, Кардосо, не хотів продавати маєток, але кажуть, ніби англієць знайшов дуже переконливий аргумент: відкрив йому таємницю свого шраму. Англієць приїхав з кордону, з Ріу-Гранді-ду-Сул; ходили чутки, ніби у Бразилії він був контрабандистом. Тут були поля, що заросли травою, водопої пересихали, й вода в них була гірка; англієць, намагаючись привести ці землі до ладу, працював разом зі своїми пеолами. Розповідають, ніби він був суворий до жорстокості, але бездоганно справедливий. Розповідають також, ніби він любив випити; десь двічі-тричі на рік він замикався на своєму польовому ранчо, а через два або три дні виходив звідти, ніби після битви або непритомності, блідий, тремтячий, змучений і такий самий деспотичний, як і раніш. Пригадую його склисті

очі, худе й енергійне тіло, сиві вуса. Він мало спілкувався з людьми — іспанською мовою говорив погано, перемішуючи слова місцевої говірки з бразильськими. Пошти він не одержував — крім кількох ділових листів та проспектів на рік.

Коли останнього разу я об'їздив північні департаменти, вода у струмку Карагато піднялася дуже високо, примусивши мене попросити притулку на ніч у «Ла Колораді». Уже через кілька хвилин я помітив, що господар не дуже радий моїй появі, тож я доклав певних зусиль, аби сподобатись англійцеві, і звернувся до найбільш сліпої з людських пристрастей — патріотизму. Я сказав йому, що непереможна та країна, в якій панує англійський дух. Мій співрозмовник погодився зі мною, але тут-таки з посмішкою додав, що він не англієць. Він ірландець, з Дангарвана. Сказавши це, він умить замовк, ніби несамохіть відкрив мені якусь таємницю.

Повечерявши, ми вийшли подивитися на небо. Воно прояснилось, але за крутими горами Півдня, що були посмуговані блискавицями, шаленіла ще одна гроза. Пеон, який подавав нам вечерю, повернувся до занедбані в'тальні з пляшкою рому. Ми пили довго і мовчки.

Не знаю, котра була година, коли я помітив, що с'янів; не знаю, що мене на це штовхнуло — натхнення, збудження чи нудьга, — але я запитав, звідки в нього той шрам. Вираз обличчя в англійця змінився; протягом кількох секунд мені здавалося, що він попросить мене покинути його дім. Але потім він сказав своїм звичним голосом:

— Гаразд, я розповім вам історію свого поранення, але з однією умовою: я не пом'якшуватиму жодної з найганебніших подробиць, жодної обставини з тих, які привели мене до безчестя.

Я не заперечував, і ось та історія, яку він мені розповів, змішуючи англійську мову з іспанською та португальською.

«Десь 1922 року в одному з містечок Коннота я був одним з тих багатьох, котрі таємно боролися за незалежність Ірландії. З моїх тодішніх товаришів деякі вижили, щоб потім зайнятися мирними справами; інші, як не парадоксально, воюють на морях або в пустелі під англійським прапором; один, з усіх найдостойніший, помер удосвіта на подвір'ї однієї з військових казарм, розстріляний іще сонними солдатами; інші (чия доля була не найгіршою) віддали своє життя в мало кому відомих і майже таємних битвах громадянської війни. Ми були республіканцями, католиками; ми були, як мені здається, романтиками. Ірландія була для нас не лише утопічним майбутнім і нестерпним теперішнім, вона була гірким і солодким міфом, круглими баштами й червонястими болотами, ненавистю Парнелла і грандіозними епопеями, в яких розповідається про викрадення биків, що в інших перевтіленнях були героями, а ще в інших — рибами або горами... Одного вечора, якого я ніколи не забуду, до нас прибув член нашої організації з Манстера: такий собі Джон Вінсент Мун.

Йому було близько двадцяти років. Худий і млявий, він справляв неприємне враження якоїсь безхребетної істоти. З палкою й марнославною переконаністю він перечитав майже всі сторінки якогось комуністичного підручника; діалектичний матеріалізм він використовував як засіб урвати будь-яку дискусію. Причин, з яких одна людина може ненавидіти або любити іншу, існує безліч, але Мун зводив усесвітню історію до банальних економічних суперечностей. Він знай твердив, що тріумф революції

неминучий. Я сказав йому, що лише «джентльмен» може присвятити себе справі, яка наперед приречена на поразку... Була вже ніч; ми сперечалися в коридорі, потім на сходах, потім на безлюдних вулицях. Судження Муна справляли на мене менше враження, ніж його безапеляційний менторський тон. Наш новий товариш не сперечався; він просто повідомляв свою думку — з виразом зневаги й роздратування.

Коли ми дійшли до останніх будинків, нас оглушила несподівана стрілянина. (До того чи після того ми проходили повз глуху стіну якоїсь фабрики або казарми). Ми шмигнули в якусь невимощену вуличку. Солдат, що здавався велетенським на тлі хатини, яку він підпалив, вибіг з неї на вулицю й криком наказав нам зупинитися. Я прискорив ходу, але мій товариш за мною не йшов. Я обернувся: Джон Вінсент Мун стояв нерухомо, зачарований і наче прикутий до землі жахом. Я побіг назад, одним ударом кулака збив з ніг солдата, струснув Вінсента Муна, вилаяв його і звелів бігти за мною. Я мусив схопити його за руку; страх паралізував йому ноги. Ми кинулися навтіки крізь ніч, що палахкотіла пожежами. Навздогін нам пролунав постріл з рушниці; куля зачепила праве плече Муна; коли ми бігли між соснами, він схлипував і ридав.

Тієї осені 1922 року я знайшов собі притулок у маєтку генерала Берклі. Генерал (з яким мені ніколи не довелося зустрітись) обіймав тоді якусь адміністративну посаду в Бенгалії. Будинок був споруджений менш як сто років тому, але був уже занедбаний і похмурий, з багатьма недоладними коридорами та нікому не потрібними холами. Нижній поверх займали музей та величезна бібліотека, де були зібрані суперечливі книги сумнівного змісту,

що претендували на висвітлення історії дев'ятнадцятого сторіччя. Ятагани з Нішапура, здавалося, досі зберігали на своїх кривих лезах вихор і шал битви. Ми увійшли (так мені пригадується) крізь двері чорного ходу. Мун тремтячими й пересохлими губами промурмотів, що наша нічна пригода була вельми цікавою. Я оглянув його рану, приніс йому філіжанку чаю. І переконався, що в нього на плечі не рана, а легка подряпина. Зненацька він пробелькотів розгублено й спантеличено:

— А ви наражали себе на неабияку небезпеку.

Я сказав, щоб він цим не переймався. (Правила громадянської війни зобов'язували мене вчинити так, як я вчинив; а крім того, арешт бодай одного з членів нашої організації міг завдати великої шкоди всій нашій справі.)

Наступного дня до Муна повернувся весь його апломб. Він узяв сигарету, яку я йому запропонував, і став суворо допитувати мене «про економічні ресурси нашої революційної партії». Його запитання були дуже конкретними. Я сказав йому (і це була правда), що наше становище дуже тяжке. На південних околицях міста тріскотіли безперервні постріли. Я сказав Мунові, що нас чекають товариші, й пішов у свою кімнату, щоб узяти там пальто й револьвер. Коли повернувся, Мун лежав, витягшись на дивані, з заплющеними очима. Він сказав, що в нього жар, і поскаржився на гострий біль у плечі.

І тоді я зрозумів, що його боягузтво невиліковне. Я збентежено порадив йому берегти себе й попросився. Мені було вкрай ніяково перед цим чоловіком з його страхом, так ніби я сам був боягузом, а не Вінсент Мун. Адже до всього, що робить один чоловік, якоюсь мірою причетні всі люди. Через те немає нічого несправедливого в тому, що непослух в одному саду спричинив прокляття,

яке впало на весь рід людський; і цілком справедливо, що розп'яття на хресті одного єврея вистачило для його спасіння. Мабуть, Шопенгауер має рацію: я — це інші, кожна людина — це всі люди. Шекспір, у якомусь розумінні, — це той-таки жалюгідний Джон Вінсент Мун.

Ми прожили дев'ять днів на величезній віллі генерала. Про жахіття та світлі години війни я вам не скажу нічого. Мій намір — розповісти вам про цей шрам, який спотворив моє обличчя. Ті дев'ять днів у моїй пам'яті злилися в один день, крім передостаннього, коли ми вдерлися до казарми й змогли помститися за шістнадцятьох — смерть за смерть — наших товаришів, розстріляних в Елфіні. Я вийшов з дому десь на світанку, у вранішніх сутінках. Пізно ввечері повернувся. Мій товариш чекав мене на другому поверсі — рана не дозволяла йому спуститися на перший. Я пригадую, що він тримав у руці книжку зі стратегії, чи то Мода, чи то Клаузевіца. «Моя улюблена зброя — артилерія», — признався він мені одного вечора. Він розпитував про наші плани, мав звичай критикувати їх або коригувати. З осудом говорив про «нашу вбогу економічну базу» і з догматичною та похмурою впевненістю провіщав нам трагічний фінал. «C'est une affaire flambée»*, — мурмотів він. Здавалося, він хотів довести мені, що його фізичне боягузтво — дрібничка порівняно з його явною розумовою перевагою. Так минули, краще або гірше, всі дев'ять днів.

На десятий місто цілком опинилося в руках *Black and Tans***.

* Це діло пропадає (фр.).

** Чорних і жовто-коричневих (англ.). Так називалися частини англійської армії, що формувалися з жителів колоній.

носив запах попелу й диму. На одному з перехресть я побачив труп застреленого чоловіка, але набагато впертіше в пам'яті збереглась інша картина. Манекен посеред майдану, по якому стріляють солдати, тренуючись у влучності... Того дня я вийшов з дому вдосвіта, а повернувся десь опівдні. Мун у бібліотеці розмовляв з кимось; тон його голосу мені підказав, що він розмовляє по телефону. Потім я почув своє ім'я; потім — що повернусь я о сьомій; він просив, щоб мене схопили, коли я перетинатиму сад. Мій розважливий друг дуже розважливо мене зраджував. Я почув, як він вимагає для себе гарантій особистої безпеки.

Тут моя пам'ять затуманюється і плутається. Знаю тільки, що я гнався за зрадником темними моторошними коридорами й по сходах, які опускалися на запаморочливу глибину. Мун знав цей дім дуже добре, значно ліпше, ніж я. Раз чи двічі я втрачав його з очей. Але я все ж таки його наздогнав, перш ніж солдати встигли мене схопити. З генеральської колекції, розвішаної на стіні, зірвав шаблю: тим сталевим ятаганом я навіки поставив тавро на його обличчя, такий собі кривавий півмісяць. Борхес, я вас не знаю і тому вирішив розповісти вам усе, як було. Зневагу від людини незнайомої мені витерпіти легше».

На цих словах оповідач замовк. Я помітив, що руки в нього тремтять.

— А Мун? — запитав я.

— Забрав свої юдині гроші й утік до Бразилії. Того вечора він бачив, як п'яні солдати на майдані розстрілюють манекен.

Я марно чекав, коли він продовжить свою історію. Нарешті попросив його, щоб він її продовжив.

І тоді в нього вихопився болісний стогін, і він тремтячою рукою показав на свій блідий і кривий рубець.

— Ви мені не вірите? — пробелькотів він.— Не бачите, що я ношу на обличчі тавро своєї ганьби? Я розповів вам цю історію в такий спосіб, щоб ви дослухали її до кінця. Це я зрадив людину, яка мене врятувала. Це я — Вінсент Мун. А тепер зневажайте мене.

ТЕМА ЗРАДНИКА І ГЕРОЯ

So the Platonic Year
Whirls out new right and wrong?
Whirls in the old instead;
All men are dancers and their tread
Goes to the barbarous clangour of a gong.
*W. B. Yeats. «The Tower» **

Під очевидним впливом Честертонна (талановитого винахідника вишуканих таємниць) та придворного радника Ляйбніца (який винайшов наперед установлену гармонію) я вигадав цей сюжет, який, можливо, вдосконалю дозвільними вечорами, але який і в цьому вигляді достатньо виправдовує мій намір. Йому бракує подробиць, дещо треба

* Прийде Платонів рік,
Добро і зло він прожене навик.
І нас поверне до життя старого.
Всі люди — це ляльки, і їхні ноги
Хтось смикає за нитку під удари гонга.
В. Б. Єйтс. «Башта» (англ.).

буде з'ясувати, уточнити; цілі зони цієї історії мені ще треба буде відкрити; сьогодні, 3 січня 1944 року, я її бачу так.

Дія відбувається у пригніченій і непокірній країні: у Польщі, в Ірландії, у Венеціанській республіці, в одній з південноамериканських або балканських держав... Відбувалася, якщо висловитися точніше, бо хоч оповідач і є нашим сучасником, але історія, яку він розповідає, стала в середині або на початку дев'ятнадцятого сторіччя. Візьмімо (для зручності розповіді) Ірландію; скажімо, 1824 р. Оповідача звать Раєн, він доводиться правнуком молодому, хороброму, вродливому, жорстоко вбитому Фергюсові Кілпатріку, чия могила була загадково осквернена, чие ім'я прикрашає вірші Браунінга та Гюго, чия статуя височіє на сірій горі серед рудих боліт.

Кілпатрік був змовником, таємним і уславленим вождем змовників; подібно до Мойсея, який з Моаву бачив удалині Край Обіцяний, але так і не зміг ступити на його землю, Кілпатрік загинув напередодні переможного повстання, яке він омріяв, обміркував і ретельно підготував. Наближається сота річниця від дня його смерті; обставини злочину залишаються загадовими; Раєн, який хоче написати біографію героя, відкриває, що загадка його загибелі виходить за межі суто детективного розслідування. Кілпатріка вбили в театрі, британська поліція вбивцю так і не знайшла; історики стверджують, що ця невдача аніскільки не затьмарює її славу, бо схоже, що вбивство було справою рук цієї ж таки поліції. Раєна бентежать й інші обставини загадкової смерті. Вони позначені елементами певної циклічності: у них ніби повторюються або сполучаються факти з віддалених регіонів, з далеких епох. Так, усім відомо, що агенти поліції, які оглядали труп героя, знайшли при ньому запечатаного листа, в якому його застерігали,

що з'являтися йому того вечора в театрі було небезпечно; так і Юлій Цезар, коли він йшов у те місце, де його чекали кинджали друзів, одержав листа, якого не встиг прочитати, де його повідомляли про зраду й називали імена зрадників. Дружина Цезаря, Кальпурнія, бачила вві сні, як руйнується башта, яку Сенат звелів вибудувати на честь Цезаря. Напередодні смерті Кілпатріка по всій країні поширилася хибна анонімна чутка, що згоріла кругла башта Кілгарвана, й це могло здатися поганим провістям, бо Кілпатрік народився в Кілгарвані. Ці (та інші) аналогії між історією Цезаря та історією ірландського змовника дають Раєну підстави припустити, що існує таємна форма часу, існує схема, лінії якої повторюються. Він подумав про схему децимальну, яку вигадав Кондорсе; про морфології, запропоновані Гегелем, Шпенглером і Віко; про людей Гесіода, котрі виродилися, перейшовши від золотого віку до залізного. Він подумав також про переселення душ, учення, яке наповнювало жахом письмена кельтів і яке той-таки Цезар приписував британським друїдам; подумав, що до того як стати Фергюсом Кілпатріком, Фергюс Кілпатрік був Юлієм Цезарем. З цих циклічних лабіринтів Раєна виводить один дивний збіг, але цей збіг одразу заводить його в інші лабіринти, ще заплутаніші й різномірніші: деякі слова жєбрака, що розмовляв з Кілпатріком у день його смерті, були передбачені Шекспіром у трагедії «Макбет». Уже те, що історія наслідує історію, примушувало замислитись; але щоб історія наслідувала літературу — це просто неможливо було собі уявити... Раєн розкопує, що 1814 року Джеймс Александер Нолан, найстарший з товаришів героя, переклав на гєльську мову головні драми Шекспіра; серед них і «Юлія Цезаря». Він також знаходить в архівах рукописну статтю Нолана про швейцарські «Festspiele»,

грандіозні мандрівні театральні вистави, які вимагають участі тисяч акторів і повторюють історичні події в тих самих містах і горах, де вони колись відбувалися. Ще один неопублікований документ відкриває йому, що за кілька днів до своєї смерті Кілпатрік, головуючи на своїх останніх зборах, підписав смертний вирок зрадникові, чиє ім'я було замазане. Цей вирок не узгоджується з милосердною вдачею Кілпатріка. Раєн досліджує цю справу (його дослідження — одна з прогалин у моєму сюжеті), і йому вдається розшифрувати загадку.

Кілпатрік знайшов свою смерть у театрі, але театром було також усе місто, а акторів був легіон, і драма, яка увінчалася його смертю, тривала багато днів і багато ночей. Ось як усе було.

2 серпня 1824 року відбулася зустріч змовників. Країна визріла для повстання, а проте щось усе-таки було негаразд. Серед змовників, які зібралися на свої збори, був зрадник. Фергюс Кілпатрік доручив Ноланові викрити зрадника. Нолан виконав доручення: перед усіма зборами він оголосив, що зрадник — сам Кілпатрік. Неспростованими доказами він довів правдивість свого звинувачення. Змовники ухвалили своєму вождю смертний вирок. Той сам підписав свій вирок, але просив, щоб його страта не зашкодила батьківщині.

Тоді в Нолана виник незвичайний задум. Ірландія боготворила Кілпатріка; найменша підозра в його непорядності могла зірвати повстання; Нолан запропонував план, який мав перетворити страту зрадника на засіб визволення батьківщини. Він запропонував, щоб засуджений помер від рук невідомого вбивці за умисне драматичних обставин, які закарбуються в пам'яті народу й прискорять повстання. Кілпатрік дав клятву, що візьме участь у цьому

проекти, який давав йому нагоду спокутувати свою провину й буде здійснений через його смерть.

Нолана підганяв час, і він не встигав самостійно опрацювати всі обставини досить складної вистави; довелося запозичити ідею-плагіат в іншого драматурга, у ворога-англійця Вільяма Шекспіра. Нолан вирішив повторити деякі сцени з «Макбета» та з «Юлія Цезаря». Публічна і таємна вистави забрали кілька днів. Засуджений приїхав у Дублін, розмовляв з людьми, діяв, молився, проклинав, промовляв патетичні слова, і кожна з цих дій, які потім підхопить слава, була наперед обміркована Ноланом. Сотні акторів співпрацювали з головним героєм. Ролі деяких були дуже складними; ролі інших — миттєвими. Те, що вони тоді казали й робили, продовжить своє життя у книгах з історії, у палкій патріотичній пам'яті Ірландії. Кілпатрік, захоплений цією ретельно опрацьованою роллю, яка водночас спокутувала його провину й вела його до загибелі, не раз збагачував своїми імпровізованими діями та словами текст свого судді. Так розгорталася в часі ця багатолюдна драма, аж поки 6 серпня 1824 року в ложі з чорними завісами, яка провіщала майбутню ложу Лінкольна, жадана куля нарешті пробила груди зрадника й героя, і той, захлинаючись кров'ю, ледве встиг промовити передбачені його роллю останні слова.

У виставі, яку підготував Нолан, уривки, запозичені у Шекспіра, були менш драматичними; Раєн підозрює, що автор вставив їх умисне, щоб якась особа в майбутньому змогла докопатися до правди. Він розуміє, що й він утворює невід'ємну частину задуму Нолана... Після напружених роздумів він вирішує не повідомляти про своє відкриття. Він публікує книжку, яка прославляє героя; мабуть, і це у сценарії було передбачено.

СМЕРТЬ І КОМПАС

З тих багатьох проблем, які турбували зухвалу проникливість Ленрота, жодна не була такою незвичайною,— такою абсолютно незвичайною, я сказав би,— як ціла низка кривавих подій, що досягли кульмінації в маєтку «Трістл-ле-Руа» серед густих і постійних евкаліптових пахощів. Це правда, що Ерікові Ленроту не пощастило перешкодити останньому злочину, але не випадає сумніватися в тому, що він його передбачив. Не вдалося йому також з'ясувати, хто вбив злочасного Ярмолинського, зате він відгадав таємну систему злочинного циклу та участі в ньому Реда Шарлаха на прізвисько Шарлах Денді. Цей злочинець, як і багато інших, заприсягнувся честю, що вб'є Ленрота, але цей останній ніколи не давав себе залякати. Ленрот вважав себе чистим мислителем, таким собі Огюстом Дюпенем, але в ньому було щось від авантюриста і навіть від азартного гравця.

Перший злочин стався в готелі «Отель дю Нор», височенна призма якого домінує над гирлом річки з його водами кольору пустелі. У цю вежу (яка так

успішно сполучає в собі гідку білизну санаторію, структуру в'язниці з одноманітністю її камер і загальний вид непривабливої будівлі) прибув третього грудня делегат з Подольська на Третій Конгрес Талмудистів доктор Марсело Ярмолинський, чоловік із сивою бородою і сірими очима. Ми ніколи не довідаємося, чи сподобався йому «Отель дю Нор»: він прийняв його з тим самим смиренням, яке дозволило йому витримати три роки в'їни в Карпатах і три тисячі років гніту та погромів. Йому надали спальний номер на поверсі R, навпроти *suite**, в якому з шиком розташувався тетрарх Галілеї. Ярмолинський повечеряв, відклав на наступний день прогулянку незнайомим містом, розмістив у стінній шафі чимало своїх книжок і зовсім мало одягу та ще до півночі погасив світло. (Так розповів шофер тетрарха, який спав у сусідній кімнаті. Четвертого грудня об одинадцятій з трьома хвилинами ранку йому зателефонував редактор «Yidische Zeitung»; доктор Ярмолинський не відповів на дзвінок; його знайшли в номері з уже трохи потемнілим обличчям, майже голого під великим анахронічним плащем. Він лежав недалеко від дверей, які виходили в коридор; у його грудях зяяла глибока рана від удару кинджалом. Десь години через дві, у тій самій кімнаті, в оточенні журналістів, фотографів і жандармів, комісар Тревіранус і Ленрот з усією серйозністю обговорювали цю проблему.

— Я не бачу тут ніякої загадки,— сказав Тревіранус, величним жестом змахнувши сигарою.— Усім відомо, що тетрарх Галілеї володіє найкращими у світі сапфірами. Злодій, який хотів їх украсти, помилково потрапив до цієї

* Багатокімнатний номер у готелі (*фр.*).

кімнати. Ярмолинський підхопився з ліжка. Злодію нічого не залишалось, як убити його. Як вам ця гіпотеза?

— Гіпотеза ймовірна, але не дуже цікава,— відповів Ленрот.— Ви скажете мені, що реальність не бере на себе ніяких зобов'язань бути цікавою. А я вам відповім, що реальність справді може не давати такого зобов'язання, але не гіпотези. У тій гіпотезі, яку пропонуєте ви, випадок бере надто велику участь. Перед нами мертвий рабин, і я віддав би перевагу суто рабинському поясненню, а не уявним пригодам уявного злодія.

Тревіранус тоном явного невдоволення заперечив:

— Рабинські пояснення мене не цікавлять, мене цікавить, як зловити того, хто заколов цього мало кому відомого бідолаху.

— Не такого вже й мало відомого,— поправив його Ленрот.— Ось повне зібрання його творів.

І він показав на полицю стінної шафи, де стояв цілий ряд томів: «Виправдання кабали», «Огляд філософії Роберта Флада», буквальний переклад «Сефер Єціра»*, «Біографія Ваала Шема», «Історія секти хасидів», монографія (німецькою мовою) про Тетраграматон** і друга монографія — про ймення Бога у П'ятикнижжі.

Комісар подивився на ці книги зі страхом, мало не з огидою. Потім засміявся.

— Я всього лиш скромний християнин,— сказав він.— Забирайте всю цю макулатуру, якщо бажаєте. Я не маю часу на те, щоб шукати якийсь глузд у єврейських забобонах.

* Книга Творіння (*давньоєвр.*).

** Чотирибуквіє (*грецьк.*) — чотири літери, які складають один з десятих епітетів Бога Ягве.

— Можливо, цей злочин якраз і належить до історії єврейських забобонів,— промурмотів Ленрот.

— Як і християнство,— наважився втрутитися до розмови редактор «Yidische Zeitung».

Він був короткозорий, дуже сором'язливий і не вірив у Бога.

Ніхто йому не відповів. Один з поліціантів дістав з невеличкої друкарської машинки аркуш паперу з такою не дуже зрозумілою фразою:

Вимовлена перша літера Імені.

Ленрот і не подумав усміхнутися. Несподівано перетворившись на бібліофіла або гебраїста, він наказав, щоб книжки вбитого спакували, й відніс їх до свого кабінету. Байдужий до поліційного розслідування, він заходився їх вивчати. Одна з книжок (великий ін-октаво) ознайомила його з ученням Ізраеля Баала Шем Това, засновника секти Благочестивих; друга — з благодатними і жахливими діями Тетраграматона, що є незбагненим і недоступним для вираження Ім'ям Бога; третя — з тезою, що Бог має таємне ім'я, в якому зберігається (як у скляній сфері, що належала, за переказами персів, Александрові Македонському) Його дев'ятий атрибут — вічність, тобто безпосереднє знання всього, що буде, що є і що було у всесвіті. Традиція налічує дев'яносто дев'ять імен Бога; гебраїсти приписують недосконалість цього числа магічному страху перед парними числами; хасиди намагаються зробити звідси логічний висновок, що ця прогалина вказує на існування сотого імені — Абсолютного Імені.

Від цього вдосконалення власної ерудиції його відірвав через кілька днів прихід редактора «Yidische

Zaitung». Він хотів поговорити про вбивство; Ленрот волів обмінятися з ним думками про різні імена Бога; тоді журналіст надрукував статтю у три шпальти, в якій розповідав, що детектив Ерік Ленрот присвятив свій час вивченню імен Бога, сподіваючись, що це йому допоможе розкрити ім'я вбивці. Ленрот, який звик до притаманних газетам спрощень, не став обурюватися. Один з тих крамарів, які відкрили, що кожну людину можна переконати купити будь-яку книжку, опублікував популярне видання «Історії секти хасидів».

Друге вбивство було вчинено вночі третього січня в найзанедбанішому з пустельних і малонаселених західних передмість столиці. Перед світанком один з жандармів, які верхи об'їздили ці пустирища, побачив чоловіка в пончо, що лежав під дверима старої фарбувальні. Його затверділе обличчя було, наче маскою, покрите засохлою кров'ю; у грудях зяяла глибока рана від удару кинджалом; на стіні над жовтими та червоними ромбами було написано кілька слів — жандарм зумів прочитати їх... Того вечора Тревіранус і Ленрот вирушили на це далеке місце злочину. Праворуч і ліворуч від їхньої машини місто поступово відступало, все більшим ставало склепіння неба, а будинки зустрічалися дуже рідко, зате у вічі впадали або складена з цегли піч, що стояла окремо, або самотня тополя. Нарешті вони доїхали до того злочасного місця — однієї з останніх вуличок міста з рожевими глиняними мурами, що наче віддзеркалювали надивовижу яскраве світло призахідного сонця. Убитий уже був опізнаний. Це був Даніель Симон Асеведо, чоловік досить відомий на передмістях Півночі, спочатку візник, потім — найманий заводій бійок на виборчих кампаніях, він потім опустився до ремесла

злодія і навіть донощика. (Особливий стиль убивства здався обом слідчим цілком адекватним: Асеведо був одним з останніх представників тієї генерації бандитів, які воліли працювати ножем, а не револьвером). Крейдою на стіні були написані такі слова:

Вимовлена друга літера Імені.

Третій злочин стався вночі третього лютого. Незадовго до першої в кабінеті комісара Тревірануса задзвонив телефон. Таємничим і гортаним голосом, у якому звучала неприхована жадібність, невідомий сказав, що його звать Гінзберг (чи Гінзбург) і що за відповідну винагороду він готовий надати відомості, які мають стосунок до двох жертвоприношень — Асеведо та Ярмолинського. Незграйна какофонія свистків та ріжків заглушила голос донощика. Після цього зв'язок урвався. Не відкидаючи можливості, що з ним просто пожартували (зрештою, то були дні карнавалу), Тревіранус з'ясував, що розмовляли з «Liverpool House», таверни на вулиці Тулон — тієї злочної вулиці, де співіснують косморама й молочарня, бордель і продавці біблій. Тревіранус поговорив з хазяїном закладу. Той (Блек Фіннеган, колишній ірландський злочинець, пригнічений і стривожений за репутацію своєї таверни, розповів, що останнім, хто скористався телефоном закладу, був його пожиалець на ім'я Гріфіус, який щойно вийшов з кількома друзями. Тревіранус негайно вирушив до «Liverpool House». Ось що йому розповів шинкар. Тиждень тому Гріфіус винайняв кімнату на другому поверсі, над самим баром. Це чоловік з тонкими рисами обличчя, з нічим не прикметною сивою бородою, в досить убогому чорному

одязі; Фіннеган (бо він, як здогадувався Тревіранус, призначав ту кімнату для зовсім інших потреб) зажадав плату, що явно була надмірною; Грифіус негайно заплатив усю названу суму. Він майже не виходить, вечеряє й обідає в себе в кімнаті, і в барі навряд чи знають його в обличчя. Сьогодні ввечері він спустився, щоб зателефонувати з контори Фіннегана. В цей час біля таверни зупинився двомісний екіпаж. Машталір залишився сидіти на передку, але декотрі з завсідників бару помітили, що він був у масці ведмедя. З екіпажа зійшли двоє арлекінів; обидва були низенькі на зріст, і ніхто не зміг би не помітити, що вони добряче нализилися. Під завивання ріжків вони вдерлися до контори Фіннегана й кинулися обіймати Грифіуса, який начебто їх упізнав, але великої радості не виявив; вони обмінялися кількома словами на ідиші — він говорив низьким гортанним голосом, вони — голосами фальшивими й високими — й піднялися в його кімнату. Через чверть години усі троє вийшли звідти, радісні й задоволені; Грифіус хитався і здавався таким же п'яним, як і двоє інших. Високий, злегка похитуючись, він ішов між двома арлекінами в масках. (Одна з жінок у барі пригадала жовті, червоні та зелені ромби на їхньому одязі). Двічі він спіткнувся; обидва рази арлекіни його підхопили. Всі троє сіли в екіпаж і поїхали до найближчої гавані, яка мала прямокутну форму. Вже стоячи на підніжці екіпажа, останній арлекін нашкрябав на стіні таверни безсоромний малюнок і написав кілька слів.

Тревіранус прочитав ті слова. Як і слід було чекати, там було написано:

Вимовлена остання літера Імені.

Потім він ретельно оглянув кімнату Грифіуса-Гінзберга. На підлозі кров'ю була чітко накреслена зірка. По кутках лежали недопалки сигарет угорської марки; у шафі стояла книжка латинською мовою — «*Philologus hebraeograecus*»* (1739) Лейсдена — з кількома рукописними позначками. Тревіранус подивився на неї лютим поглядом і послав по Ленрота. Цей, навіть не скинувши капелюха, поринув у читання, тоді як комісар допитував свідків можливого викрадення, які давали йому суперечливі відомості. О четвертій годині обидва вийшли. На звивистій вулиці Тулон, ступаючи по серпантину, який залишився від недавнього карнавалу, Тревіранус сказав:

— А що як події сьогоднішньої ночі — звичайнісінький фарс?

Ерік Ленрот посміхнувся й з усією серйозністю прочитав уривок (який він підкреслив) з тридцять третього міркування «*Philologus*»:

— *Dies Judaeorum incipit a solis occasu usque ad solis occasum diei sequentis*. Що означає, — додав він, — «єврейський день починається в сутінки і триває до сутінків наступного дня».

— Це і є ті найцінніші відомості, які ви роздобули сьогоднішньої ночі? — запитав його співрозмовник, спробувавши надати своєму голосу виразу дошкульної іронії.

— Ні. Найціннішим є одне слово, яке промовив Гінзберг.

Вечірні газети не проминули увагою ці злочини, що повторювалися з такою періодичністю. «Хрест Меча» протиставив їм ідеальну дисципліну та порядок, які панували на останньому Конгресі Пустельників; Ернст

* Гебрейсько-грецький тлумачний словник (лат.).

Паласт у газеті «Мученик» суворо накинувся на «гідну найкатегоричнішого осуду повільність таємного і жалюгідного погрому, якому знадобилося три місяці, щоб ліквідувати трьох євреїв»; «Yidische Zeitung» відкинула моторошну гіпотезу про антисемітську змову, «хоч багато проникливих умів не бачать іншого розв'язання жакливої таємниці трьох убивств»; найушлавленіший серед найманих убивць Півдня Денді Ред Шарлах запрявся, що на його території ніколи не буде місця для таких злочинів, і звинуватив комісара Франца Тревірануса у злочинній недбалості.

Цей останній одержав у ніч на перше березня великого запечатаного конверта. Розкривши його, він витяг звідти листа, підписаного «Барух Спіноза», і детальний план міста, явно видертий з якогось путівника. У листі провіщалося, що третього березня не буде скоєно четвертий злочин, бо фарбувальня у східному кварталі, таверна на вулиці Тулон і «Отель дю Нор» були «вершинами досконалого рівностороннього й містичного трикутника»; на плані червоним чорнилом була показана правильність названого трикутника. Тревіранус смиренно прочитав цей доказ *more geometrico** і звелів віднести листа і план Ленротові — така нісенітниця могла зацікавити лише його.

Ерік Ленрот уважно вивчив те, що йому принесли. Три вказані місця справді були на однакових відстанях одне від одного. Симетрія в часі (3 грудня, 3 січня, 3 лютого); також і симетрія в просторі... Несподівано його опанувало відчуття, що зараз він відгадає загадку. Циркуль і компас стали останніми елементами, що підтвердили

* Геометричного характеру (*лат.*).

правдивість цього інтуїтивного осяяння. Він усміхнувся, промовив слово «Тетраграматон» (яке зовсім недавно увійшло до його словника) і зателефонував комісарові. Він сказав йому:

— Дякую за рівносторонній трикутник, який ви передали мені сьогодні вночі. Він дозволив мені розв'язати нашу проблему. Завтра, у п'ятницю, злочинці будуть за ґратами; нам тепер нема чого хвилюватися.

— То вони не планують четвертого злочину?

— Саме тому, що вони планують четвертий злочин, нам тепер нема чого хвилюватися.

І Ленрот повісив слухавку. Через годину він уже їхав у поїзді Південних залізниць у напрямі покинутого маєтку «Тріст-ле-Руа». На південь від міста, в якому відбувалися всі ці події, протікає струмок з каламутною водою, забруднений усіяким сміттям та покидьками. За струмком розташувалося фабричне передмістя, де знайшли собі притулок наймані вбивці під захистом свого барселонського ватажка. Ленрот усміхнувся на думку, що найславетніший серед них — Ред Шарлах — віддав би все на світі, аби довідатися про його таємний візит. Асеведо був поплічником Шарлаха; Ленрот не виключав віддаленої можливості того, що четвертою жертвою стане Шарлах. Потім він її відкинув... Фактично проблему він розв'язав; конкретні обставини, факти (імена, арешти, обличчя, юридичні та тюремні формальності) його тепер майже не цікавили. Йому хотілося прогулятися, хотілося відпочити після трьох місяців сидячого розслідування. Він дійшов висновку, що пояснення злочинів треба шукати в надісланому йому трикутнику та в одному покритому порохом давності грецькому слові. Таємниця була тепер для нього прозорою, як кришталь; йому навіть

стало соромно, що він згайнував на те, щоб її розгадати, сто днів.

Поїзд зупинився на тихій товарній станції. Ленрот вийшов з вагона. Був один з тих безлюдних вечорів, які схожі на світанки. Повітря над укритою туманом рівниною було вологе й холодне. Ленрот рушив навпростець через поле. Він побачив собак, побачив вагон на занедбаній колії, побачив обрій, побачив сріблястого коня, який пив воду з брудної калюжі. Уже сутеніло, коли він побачив прямокутний бельведер маєтку «Тріст-ле-Руа», майже такий самий високий, як і евкалипти, що його оточували. Він подумав, що лише один світанок і один захід сонця (одна червона заграва на сході й така сама заграва на заході) відокремлюють його від години, такої жаданої для шукачів Імені.

Заїржавіла огорожа позначала нерівний периметр маєтку. Головна брама була зачинена. Ленрот, не маючи особливої надії на те, що йому пощастить увійти на територію маєтку, обійшов усю огорожу. Знову опинившись перед неприступною брамою, він просунув руку між ґратами і майже машинальним рухом намацав засув. Скрип іржавого заліза примусив його здригнутися. Повільно й ніби неохоче брама відчинилася.

Ленрот пішов між евкалиптами, топчучи багато поколінь жорсткого опалого листа. З близької відстані будинок маєтку «Тріст-ле-Руа» вражав непотрібною симетрією та маніакальними повтореннями: незворушній Діані, що стояла в одній ніші, відповідала друга Діана, яка стояла в другій; один балкон знаходив своє віддзеркалення в другому; два марші сходів підіймалися з обох боків до двох симетрично розташованих балюстрад. Гермес із двома обличчями відкидав страхітливую тінь. Ленрот обійшов навколо будинку,

як він обійшов навколо маєтку. Він усе уважно оглянув і під однією з терас помітив вузьку штору.

Він відсунув штору: мармурові сходи спускалися в підземелля. Ленрот, який уже мав інтуїтивне уявлення про смаки архітектора, припустив, що в протилежній стіні підвалу будуть такі самі сходи. Він і справді їх знайшов, піднявся ними й, упершись руками в стелю, підняв ляду й вийшов назовні.

Слабке сьйво привело його до вікна. Він розчинив його: круглий жовтий місяць освітлював сад з двома фонтанами, в яких не було води. Ленрот обстежив дім. Через передпокої та галереї він виходив у різні патіо й кілька разів опинявся в тому самому патіо. По запилюжених сходах підіймався до круглих віталень, багаторазово відбивався в протилежних дзеркалах; він стомився, знову й знову розчиняючи вікна, за якими бачив той самий занедбаний сад, дивлячись на нього з різних висот та під різними кутами. Меблі в домі були накриті жовтими чохлами й обтягнуті густою павутиною. В одній зі спалень він затримався, в цій спальні в одній-єдиній порцеляновій вазі стояла одна-єдина квітка; від першого доторку стародавні пелюстки розсипалися на порошок. На третьому поверсі, останньому, дім здався йому нескінченним, і Ленрот мав таке враження, що він усе розширюється. «Дім не такий уже й великий,— подумав він.— Його збільшують сутінки, симетрія, дзеркала, давність, незвичність для мене його обстави, безлюддя».

Крученими сходами піднявся на бельведер. Світло вечірнього місяця проникало крізь ромби вікон — вони були жовтими, червоними і зеленими. Ленрот зупинився, приголомшений несподіваним спогадом, від якого в нього пішла обертом голова.

Двоє чоловіків невеликого зросту, але кремезних і лютих, накинулися на нього й обеззброїли його; третій, дуже високий, церемонно вклонився йому й сказав:

— Ви дуже люб'язний. Ви допомогли нам заощадити одну ніч і один день.

Це був Ред Шарлах. Чоловіки зв'язали Ленрота. До нього нарешті повернувся дар мови.

— Шарлах, невже це ви шукаєте Таємне Ім'я?

Шарлах стояв, не відповідаючи, з байдужим виразом обличчя. Він не брав участі в короткій сутичці, лише простяг руку, щоб узяти револьвер Ленрота. Потім заговорив, і Ленрот почув у його голосі втомлене відчуття перемоги, ненависть, що мала масштаби всесвіту, смуток — не менш грандіозний, аніж ця ненависть.

— Ні,— відповів Шарлах.— Я шукаю дещо набагато більш скороминуще і більш тлінне, я шукаю Еріка Ленрота. Три роки тому в одному з кишел на вулиці Тулон ви власноручно заарештували і кинули до в'язниці мого брата. Мої люди вивезли мене на екіпажі з тієї стрілянини з поліційною кулею в животі. Дев'ять днів і дев'ять ночей я корчився в агонії на цій занедбаній симетричній віллі; мене трясла лихоманка, клятуший Янус, який стовбичив переді мною, дивлячись одним обличчям на захід, а другим на схід, наповнював жахом мої сни і моє неспання. Я зненавидів своє власне тіло, мене змагало відчуття, що два ока, дві руки, двоє легенів — це щось не менш страховинне, аніж двоє очей. Один ірландець намагався повернути мене на віру в Ісуса; він знай повторював мені улюблений вислів гоїв: «Усі дороги ведуть до Рима». Уночі я марив цією метафорою, я відчував, що світ — це лабіринт, з якого неможливо вибратися, бо всі дороги — навіть коли здається, що вони ведуть на північ або

на південь, — насправді ведуть до Рима, а Рим був водночас і квадратною камерою, в якій помирав мій брат, і маєтком «Тріст-ле-Руа». Тими ночами я запрягнувся богом, який має двоє облич, і всіма богами лихоманки та дзеркал збудувати лабіринт навколо чоловіка, який посадив до в'язниці мого брата. І я спорудив його, і він дуже міцний: матеріалами мені послужили вбитий ересіолог, компас, одна секта з вісімнадцятого сторіччя, одне грецьке слово, один кинджал і одна фарбувальня.

Перший елемент з цієї серії мені подарував випадок. Я спланував з кількома колегами — серед них був і Даніель Асеведо — украсти сапфіри тетрарха. Проте Асеведо нас підвів: він напився за ті гроші, які ми йому дали наперед, і на день раніше вирушив грабувати сам-один. У величезному готелі він заблукав і близько другої години ранку проник у спальний номер Ярмолинського. Того, певно, змагало безсоння, і він сидів за столом і щось писав. Вельми ймовірно, він робив якісь примітки або писав статтю про Ім'я Бога; він уже написав слова: «Вимовлена перша літера Імені». Асеведо наказав йому мовчати; Ярмолинський простяг руку до дзвінка, який би розбудив усіх у готелі; тоді Асеведо лише один раз ударив його ножом у груди. То був майже рефлексивний рух; п'ятдесят років насильства навчили його, що вбити — це найпростіший і найпевніший засіб уникнути небезпеки... Через десять днів я з «Yidishe Zaitung» довідався, що ви шукаєте в написаних Ярмолинським книжках ключ до вбивства Ярмолинського. Я прочитав «Історію секти хасидів». Довідався, що благочестивий страх промовляти Ім'я Бога породив учення, що це Ім'я всемогутнє й таємне. Я також довідався, що деякі хасиди, шукаючи це таємне ім'я, дійшли до людських жертвоприношень...

Я зрозумів: ви припускаєте, що хасиди принесли рабина в жертву, й вирішив підтвердити цей ваш здогад.

Марсело Ярмолинський помер уночі третього грудня; для принесення другої «жертви» я обрав третє січня. Він помер у північній частині міста; для другого «жертвоприношення» нам треба було обрати місце у східних кварталах. Даніель Асеведо був жертвою, яка всіх влаштувала: він заслуговував смерті; він був надто імпульсивним, і він нас підвів; його арешт поставив би під загрозу весь мій план. Один з наших заколов його ножем; щоб пов'язати його вбивство з попереднім, я написав над ромбами фарбувальні: «Вимовлена друга літера Імені».

Третій «злочин» ми вчинили 3 лютого. Як і вгадав Тревіранус, то був чистий фарс. Грифіусом-Гінзбергом-Гінзбургом був я; цілий нескінченний тиждень я прожив (наклеївши собі ріденьку бороду) в тому розпусному вертепі на вулиці Тулон, поки мене не викрали мої друзі. Стоячи на підніжці екіпажа, один з них написав на стовпі: «Вимовлена остання літера Імені». Цей напис давав зрозуміти, що запланована серія складається з *трьох* убивств. Так це й зрозуміла широка публіка; проте я зробив кілька натяків для того, аби ви, раціональний мислитель Ерік Ленрот, зрозуміли, що має бути *чотири* вбивства. Одне чудо на півночі, друге на сході й третє на заході вимагають четвертого чуда на півдні; Тетраграматон — Ім'я Бога, *JHWH* — складається з *чотирьох* літер; арлекіни й вівіска фарбувальника навіювали думку про *чотири* елементи. Я підкреслив один уривок з підручника Лейсдена; у тому уривку говориться, що для євреїв день триває від заходу до заходу сонця; цей уривок підказує, що вбивства відбувалися *четвертого* числа кожного місяця. Я послав Тревіранусові рівносторонній трикутник. Я передчував,

що ви додасте до нього точку, якої там бракує. Точку, яка завершить правильний ромб, точку, яка вкаже на точне місце, де на вас чатує певна смерть. Я все досконало обміркував, Еріку Ленрот, щоб заманити вас сюди, на безлюддя, у «Тріст-ле-Руа».

Ленрот уникав дивитись у вічі Шарлахові. Він дивився на дерева та небо, що були поділені на ромби — каламутно-жовті, зелені й червоні. Йому було холодно й сумно, смуток був якийсь відчужений, позаособовий. Уже настала ніч; із запилюженого саду долинув непотрібний крик якогось птаха. Ленрот востаннє подумав про проблему симетричних і періодичних смертей.

— У вашому лабіринті три зайві лінії,— сказав нарешті він.— Мені відомий грецький лабіринт, який складається лише з однієї прямої лінії. На цій лінії заблукало надто багато філософів, а тому немає нічого дивного в тому, якщо й простий детектив на ній заблукав. Шарлаху, коли в іншій аватарі ви полюватимете на мене, симулюйте (або скойте) одне вбивство в точці А, потім друге вбивство в В, за вісім кілометрів від А, потім третє вбивство в С, за чотири кілометри від А і В, посередині між ними двома. Після цього чекайте на мене в D, за два кілометри від А і С, знову посередині між ними. Убийте мене в D, як тепер уб'єте у «Тріст-ле-Руа».

— Коли я вбиватиму вас наступного разу,— відповів Шарлах,— я обіцяю вам такий лабіринт, який складатиметься з однієї прямої лінії і буде невидимим, безперервним.

Він відступив на кілька кроків. Зосереджено прицілився й вистрілив.

ТАЄМНЕ ЧУДО

І умертвив його Аллах на сто років,
а потім воскресив. І запитав його:

— Скільки часу ти був тут?

— День або частину дня,— відповів
той.

Коран II, 261

Уночі 14 березня 1939 року в одному з помешкань на вулиці Цельтнергассе у Празі Яромир Гладик, автор незавершеної трагедії «Вороги», трактату «Виправдання вічності» та дослідження про непрямі юдейські джерела творчості Якоба Бьоме, бачив уві сні тривалу шахову партію. Суперниками в ній були не два індивіди, а дві знамениті родини; партія почалася багато віків тому; ніхто не міг назвати суму обіцяного призу за виграш, проте подейкували, що він величезний і майже нескінченний; фігури й шахівниця зберігалися в потаємній вежі; Яромир (зі сну) був першонародженим однієї з родин-суперниць; кожен сильний хід дзигарі відзначали боєм; автор сну біг по піску пустелі, під дощем, і не міг пригадати ані фігур, ані правил шахової гри. У цей момент він прокинувся.

Урвалося лопотіння дощових крапель і грізний бій дзигарів. Розмірене й безперервне гудіння, яке іноді уривали слова команд, стояло над Цельтнергассе. Удосвіта передові підрозділи бронетанкових частин Третього райху ввійшли до Праги.

Дев'ятнадцятого березня представники нової влади одержали донос; того ж таки дев'ятнадцятого березня, надвечір, Яромира Гладика заарештували. Його відвели до казарми на протилежному березі Влтави, яка була щойно побілена і пахла дезінфекцією. Він не міг спростувати жодного зі звинувачень, які висунуло проти нього гестапо: його прізвище по матері було Ярославський, у ньому текла єврейська кров, його дослідження творчості Бьоме були позначені прихильністю до юдаїзму, його підпис стояв під останнім варіантом протесту проти Аншлюсу. 1928 року він переклав «Сефер Єціра» для видавництва Германа Барсдорфа; позначений барвистим і захопленим стилем каталог цього видавництва описав у значно перебільшеному світлі славу перекладача з метою комерційної реклами; цей каталог потрапив до рук Юліуса Рота, одного з високопоставлених чиновників нової влади, у чиїх руках була доля Гладика. Не існує такої людини, яка, поза межами своєї компетенції, не була б легковірною; двох або трьох епітетів, написаних готичним шрифтом, вистачило, аби Юліус Рот дійшов висновку, що Гладик — важлива особа, й дав наказ, аби його засудили на смерть, *pour encourager les autres**. Страту було призначено на двадцять дев'яте березня, на дев'яту годину ранку. Відкладення страти (важливість якого читач оцінить згодом) на певний час пояснювалося

* Тут: щоб подати приклад іншим (фр.).

бажанням влади діяти неупереджено й неквапно, як це відбувається у світі рослин або планет.

Першим відчуттям Гладика був просто жах. Йому здавалося, він змирився б з думкою про повішення й не став би дуже боятися, що йому відрубують голову, але думати про розстріл для нього було справжньою мукою. Марно він намагався переконати себе, що треба боятися самого факту смерті, а не її конкретних обставин. Він знову й знову переживав у своїй уяві ці обставини: з якоюсь ідіотською впертістю намагався вичерпати всі можливості. Безліч разів він спостерігав увесь процес від безсонного світанку до таємничого залпу. До дня страти, який призначив Юліус Рот, він пережив сотні смертей на внутрішніх подвір'ях, форми та кути яких вичерпували всі можливі закони геометрії, розстрілюваний різними солдатами, в різній кількості — іноді вони кінчали з ним, стоячи далеко від нього, іноді — дуже близько. Він зустрічав зі справжнім страхом (а може, зі справжньою мужністю) ці страти, які малювала йому уява; кожне видіння тривало не більше кількох секунд; замкнений у колі жаху, Яромир повертався до своїх останніх годин перед смертю. Потім став утішати себе думкою, що реальність зазвичай не збігається з передбаченнями; спотворена логіка навіяла йому думку, що детально передбачити обставини якоїсь події означає перешкодити їй відбутися. Під впливом цієї жалюгідної магії він вигадував страхітливі подробиці, щоб нічого такого не сталось; і, природно, зрештою став боятися, що його видіння стануть пророчими. Ночами, охоплений моторошним страхом, він щосили намагався втриматися в субстанції часу, яка втікала від нього. Він знав, що час поспішає до світанку двадцять дев'ятого, й, розмовляючи вголос, міркував так: *сьогодні ніч двадцять другого; поки*

триває ця ніч (і ще шість ночей), я невразливий, безсмертний. Безсонні ночі здавалися йому глибокими ямами, які були наповнені темною водою і в яких він міг потонути. Іноді його опановувало палке бажання, щоб нарешті пролунав фінальний залп і припинив даремну гру його уяви. Двадцять восьмого числа, коли останні промені призахідного сонця проникали крізь ґрати його високого вікна, Гладика відвернув від цих принизливих думок спогад про його драму «Вороги».

Гладик уже перейшов межу сорока років. Крім кількох виявів дружби та багатьох звичок і звичаїв, його життя визначали проблематичні заняття літературою; як і кожен письменник, він оцінював переваги інших за тим, що вони зробили, але хотів, аби інші цінували його за те, що він задумав або планує. Усі книжки, які він віддавав до друку, наповнювали його почуттям глибокого каяття. У своїх дослідженнях творчості Бьоме, Ібн Езри та Флада він бачив результат простої старанності, а у своєму перекладі «Сефер Єціра» недбалість, втому, надмірну схильність до невиправданих припущень. Менш невдалим йому, либонь, здавалося лише «Виправдання вічності»: у першому томі розповідалося про різні ідеї вічності, що їх створили собі люди, від нерухомого Буття Парменіда до змінного минулого Гінтона; у другому томі автор заперечував (разом з Френсісом Бредлі), що всі події, які відбуваються у всесвіті, можна вишикувати в часовий ряд. Він стверджував, що кількість можливих досвідів людини не є нескінченною і що досить одного «повторення», аби довести оманливість часу... На жаль, не менш оманливими були ті аргументи, якими автор доводив оманливість часу; Гладик мав звичай переглядати їх з певним зневажливим подивом; він також написав кілька експресіоністських поем;

ці останні, на превелике збентеження поета, були включені до антології 1924 року і не було жодної з наступних антологій, яка б їх не успадкувала. Своє літературне минуле, таке двозначне й невиразне, Гладик мріяв спокутувати віршованою драмою «Вороги». (Гладик віддавав перевагу віршам, бо вони не дозволяли читачам забути про умовність, яка є обов'язковою умовою мистецтва.)

Ця драма відповідала вимогам єдності часу, місця та дії; дія відбувається в Градчанах, у бібліотеці барона де Ремерштадта, в один з останніх вечорів дев'ятнадцятого сторіччя. У першій сцені першого акту до Ремерштадта приходять з візитом незнайомець. (Дзигарі відзвонюють сьому годину, яскраві промені призахідного сонця витанцьовують на шибках вікон, звучить палка і впізнанна угорська музика). Після цього візиту відбуваються інші; Ремерштадт не знає людей, які йому надокучають, але не може позбутися гнітючого відчуття, що він уже їх десь бачив — можливо, уві сні. Всі підлещуються до нього, але стає очевидно — спочатку для глядачів вистави, а потім і для самого барона, — що це таємні вороги, які змовилися зазнати його. Ремерштадтові вдається перешкодити їхнім мудрованим інтригам і навіть посміятися з них; у діалогах впливає ім'я нареченої Ремерштадта, Юлії де Вайденау, й такого собі Ярослава Кубіна, який колись надокучав їй своїм коханням. Кубін тепер збожеволів і вважає себе Ремерштадтом... Небезпека наростає; наприкінці другого акту Ремерштадт змушений убити одного зі змовників. Починається третій акт, останній. Поступово зростає кількість недоречностей: знову з'являються дійові особи, чия роль, здавалося, вже вичерпана; на якусь мить повертається навіть чоловік, убитий Ремерштадтом. Хтось помічає, що

вечір не настає, годинник і далі показує сьому годину, на шибках високих вікон мерехтять промені призахідного сонця, звучить запальна угорська музика. З'являється перший гість Ремерштадта й повторює репліку, яку промовляв у першій сцені першого акту. Ремерштадт йому не дивується, і до глядача доходить, що Ремерштадт — це нещасний Ярослав Кубін. Ніякої драми не сталося: це марення, яке весь час повторюється і яке нескінченно переживає і поновлює у своїй пам'яті Кубін.

Гладик ніколи себе не запитував, чи добра ця трагікомедія помилок, чи ніяка, чи відповідає вона канонам драматургічного мистецтва, чи є нагромадженням випадковостей. У сюжеті, який він собі накреслив, він відчував фантазію, що надасть йому змогу подолати свої вади і в якнайліпший спосіб використати свої переваги, можливість виразити (у символічній формі) фундаментальні істини свого життя. Він уже закінчив першу дію п'єси й написав кілька сцен із третьої; віршована форма твору дозволяла йому постійно його переглядати, виправляючи свої гекзаметри, без рукопису в руках. Він подумав, що дві дії п'єси ще незавершені, а йому доведеться вмерти. Тоді в темряві він звернувся до Бога: «Господи, якщо в якійсь формі я існую, якщо я не одне з Твоїх повторень або одна з Твоїх помилок, то я існую як автор «Ворогів». Щоб довести до кінця цю драму, яка зможе виправдати мене й виправдати Тебе, мені потрібен іще один рік життя. Подаруй мені ці дні. Ти, кому належать століття і час». Це була його остання ніч, найжорстокіша, але через десять хвилин він провалився в сон, як у чорну воду.

Десь перед світанком йому наснилося, що він сховався в одному з нефів бібліотеки Клементіума. Бібліотекар

у чорних окулярах його запитав: «Ви що шукаєте?» Гладик йому відповів: «Я шукаю Бога». Бібліотекар йому сказав: «Бог перебуває в одній з літер на одній зі сторінок одного з чотирьохсот тисяч томів, які зберігаються у Клементіні. Мої батьки і батьки моїх батьків шукали цю літеру; я втратив зір, шукаючи її». Він скинув чорні окуляри, і Гладик побачив його незрячі очі. Підійшов якийсь читач і повернув атлас. «Цей атлас не годиться»,— сказав він, і віддав його Гладіку. Той розкрив його навмання. Побачив мапу Індії, від споглядання якої в нього пішла обертом голова. Сповнившись несподіваною впевненістю, він показав на одну з маленьких літер. Голос, який звучав повсюди і звідусіль, сказав йому: «Тобі дається час на завершення твого твору». Тут Гладик прокинувся.

Людські сні належать Богові, пригадав він, і ще Маймонід писав: слова уві сні священні, коли вони звучать чітко й виразно й не видно, хто їх промовляє. Він одягся; двоє солдатів увійшли до камери й наказали йому йти за ними.

Гладик уявляв собі, що по той бік дверей його чекає лабіринт галерей, сходів та всіляких прибудов. Реальність виявилася набагато вбогішою: вони спустилися на внутрішнє подвір'я одними залізними сходами. Кілька солдатів — один був у розстебнутому мундирі — колупалися в мотоциклі й обговорювали, що там не так. Сержант подивився на годинник: була восьма година сорок чотири хвилини. Гладик, радше почувуючи себе дрібним і нікчемним, аніж нещасним, примостився на стосі дров. Він помітив, що солдати уникають дивитись йому в вічі. Щоб скоротити хвилини чекання, сержант запропонував йому сигарету. Гладик не курив, але з чемності смиренно взяв сигарету. Коли він її припалював, то помітив, що руки

в нього тремтять. Небо захмарилося; солдати розмовляли стишеними голосами, так ніби він був уже мертвий. Він марно намагався пригадати жінку, яка була прообразом Юлії де Ванденау...

Солдати вишикувалися, утворивши каре. Гладик стояв під стіною казарми, чекаючи, коли вдарить залп. Хтось висловив побоювання, що стіна буде заляпана кров'ю, і злочинцеві наказали, щоб він ступив кілька кроків уперед. Тоді внаслідок абсурдної асоціації Гладикові пригадалося, як готуються до зйомки фотографії. Важка крапля дощу впала на скроню Гладика й повільно стала скочуватися по щоці. Сержант викрикнув слова команди.

Світ завмер.

Гвинтівки були націлені на Гладика, але люди, які мали його вбити, залишилися нерухомі. Рука сержанта застигла, не закінчивши свого жесту. На одну з плит у патію падала нерухома тінь завислої в повітрі бджоли. Вітер був наче намальований на картині. Гладик спробував крикнути, промовити бодай один звук, поворушити рукою, але зрозумів, що всі його рухи паралізовані. До нього не долинали бодай найменшого шарудіння від застиглого в абсолютній нерухомості світу. Він подумав: «Я помер, я — в пеклі». Потім подумав: «Я збожеволів». Потім подумав: «Час зупинився». Але тут-таки розсудив, що в цьому разі його думка також зупинилася б. Він вирішив випробувати її: повторив (не ворущаючи губами) загадкову четверту еклогу Вергілія. Він подумав, що далекі тепер солдати опинилися в такій самій скруті, і йому захотілося налагодити з ними якимось спілкуванням. Його здивувало, що він не відчуває ніякої втоми, у нього навіть не паморочилась голова від тривалої нерухомості. Після нескінченно довгого перебування в такому

дивному стані він нарешті заснув, а коли прокинувся, світ і далі залишався нерухомим і глухим. Крапля дощу досі перебувала на його щоці; на подвір'ї залишалася нерухомою тінь від бджоли; дим від сигарети, яку він кинув, так і не розвіявся. Минув ще один «день», поки Гладик, нарешті, все зрозумів.

Він попросив у Бога цілий рік, щоб завершити працю над своїм твором; Усемогутній подарував йому цей рік. Бог створив умисне для нього таємне чудо: німецький свинець уб'є його в призначений час, але в його свідомості промине рік між наказом і виконанням наказу. Від розгубленості він перейшов до подиву, від подиву — до смирення, від смирення — до несподіваної вдячності.

Він не мав у своєму розпорядженні жодного документа, крім пам'яті; запам'ятовування кожного гекзаметра, який він додавав до своєї п'єси, наповнювало його щасливим почуттям досконалої точності, якого не знають ті, хто легко пише й легко забуває тимчасові й пусті абзаци. Він працював не для нащадків і навіть не для Бога, чиї літературні вподобання нікому не відомі. Ретельно, нерухомо, таємно вибудовував він у часі свій високий невидимий лабіринт. Третю дію він переробляв двічі. Прибрав деякі занадто очевидні символи: повторюваний подзвін, музику... Жодна перешкода йому не заважала. Він робив пропуски, скорочував, додавав. В одному з випадків повернувся до первісного варіанта. Він полюбив подвір'я, полюбив казарму; одне з облич вишикуваних проти нього солдатів підказало йому деякі зміни в характері Ремерштадта. Він також зробив відкриття, що деякі різкі какофонії, які так тривожили Флобера, — це лише порушення видимих образів, слабкості та вади слова написаного, а не проказаного... Він

майже закінчив свою драму; бракувало одного останнього епітета, щоб остаточно її завершити. Він знайшов цей епітет; крапля дощової води покотилася по його щоці. З горла в нього вихопився безумний нажаханий крик, обличчя пересмикнулося, залп з чотирьох гвинтівок повалив його з ніг.

Яромир Гладик помер двадцять дев'ятого березня, о дев'ятій годині з двома хвилинами ранку.

1943 р.

ТРИ ВЕРСІЇ ЮДИНОЇ ЗРАДИ

There seemed a certainty in
degradation.

T. E. Laurence.

*Seven Pillars of Wisdom, СІІІ**

У Малій Азії або в Александрії, у другому сторіччі нашої віри, коли Василід висловив думку, що космос — це зухвала або підступна імпровізація дефективних ангелів, Нільс Рунеберг, з його палкою схильністю до інтелектуальних пристрастей, певно, очолював би одну з гностичних громад. Данте, можливо, призначив би йому вогненну могилу; його ім'я подовжило б списки дрібніших ересіархів, ставши десь між Саторнілом і Карпократом; який-небудь фрагмент з його проповідей, прикрашений міцними прокляттями, зберігся б в апокрифічній «*Liber adversus omnes*

* У занепаді начебто була якась надійність.— Т. Е. Лоуренс.
«Сім стовпів мудрості», СІІІ (англ.).

haereses»* або загинув би, коли пожежа в монастирській бібліотеці пожегла б останній примірник «Syntagma»**. Натомість Господь запропонував йому двадцятье сторіччя й університетське місто Лунд. Там 1904 р. він опублікував перше видання своєї книжки «Kristus och Judas»***, там-таки 1909 р. вийшла друком його головна книжка «Den hemlige Frälsaren»****. (Остання існує в німецькому перекладі, який здійснив 1912 р. Еміль Шеринг; він має назву «Der Heimliche Heiland»****.)

Перш ніж розпочати огляд названих вище книг, треба нагадати, що Нільс Рунеберг, член Національної Спілки Євангелістів, був глибоко релігійною людиною. У якомусь гуртку Парижа або навіть Буенос-Айреса той чи той літератор міг би безпечно видобути на світ тези Рунеберга; ці тези, викладені в літературному гуртку, були б такими собі марними вправами для недбалості або блюзнірства. Для Рунеберга вони були ключем, яким можна буде відкрити головну таємницю теології, матеріалом для медитацій та аналізу, історичних і філологічних суперечних проблем, гордині, торжества й жаху. Вони стали виправданням і зруйнуванням його життя. Читачі цієї статті мали також узяти до уваги, що в ній даються лише висновки Рунеберга, але в ній нема його діалектичних міркувань і доказів. Хтось, можливо, зауважить, що висновок тут, безперечно, передував «доказам». Але хто ризикнув би шукати докази чогось такого, у що сам не вірить і не має наміру проповідувати?

* Книга проти всіх ересей (лат.).

** Синтагма (лат.).

*** Христос і Юда (швед.).

**** Таємні спасителі (швед.).

***** Таємний спаситель (нім.).

Перше видання «Kristus och Judas» позначене категоричним епіграфом, смисл якого через багато років до грандіозних масштабів розширить сам Нільс Рунеберг: «Не одне діяння, а всі діяння, які традиція приписує Юді Іскаріоту,— брехня» (Де Квінсі, 1857 р.). Маючи своїм попередником одного німця, Де Квінсі дійшов висновку, що Юда зрадив Ісуса Христа, щоб примусити його оголосити про свою божественність і розпалити народне повстання проти римського гніту; але Рунеберг пропонує виправдання Юди метафізичного змісту. Він починає з вельми влучного зауваження, що вчинок Юди був просто зайвим. Він (як і Робертсон) зазначає, що для опізнання вчителя, який щодня проповідував у синагозі й творив чудеса у присутності тисяч людей, не вимагалось, щоб котрийсь із апостолів його зрадив. А проте це сталося. Було б неприпустимо вважати, що у Святе Письмо проникла помилка; не менш неприпустимо було б послатися на звичайну випадковість у найважливішій за всю історію людства події. Отже, зрада Юди не була випадковістю; то була подія наперед визначена, яка відіграла свою таємничу роль у справі спокутного спасіння людства. Далі Рунеберг міркує так: Слово, коли воно стало плоттю, перейшло з повсюдності в обмежений простір, з вічності в історію, з блаженства без меж до мутацій і смерті; було необхідно, щоб хтось із людей, представляючи весь людський рід, приніс жертву, яка могла б зрівнятися з цією. Таким чоловіком і став Юда Іскаріот. Юда, єдиний з апостолів, розгадав таємну божественність і жахливу мету Ісуса. Слово опустилося до смертного. Юда, учень Слова, міг опуститися до зрадника (а це найтяжчий злочин з тих, які знає підлота) й навіки віддати свою душу в геєнну незгасного вогню. Нижній світопорядок — це

віддзеркалення світопорядку вишнього, форми земні відповідають формам небесним, плями на шкірі — це мапа нетлінних сузір'їв, тож і Юда певною мірою віддзеркалює Ісуса. Звідси — тридцять срібняків і поцілунок Юди; звідси — добровільна смерть, аби ще більшою мірою заслужити Прокляття. Ось так прояснив Нільс Рунеберг загадку Юди.

Теологи всіх християнських конфесій відкинули його аргументи. Ларс Петер Енгстрем звинуватив його в незнанні або замовчуванні єдності іпостасей; Аксель Бореліус — у намаганні відродити ересь доцетів, які заперечували людськість Ісуса; в'їдливий єпископ Лунда — у тому, що він увійшов у суперечність з третім віршем двадцять другого розділу Євангелії від Луки.

Ці одностайні анафеми вплинули на Рунеберга, й він почасти переписав розкритиковану книжку і вніс деякі поправки у своє вчення. Він залишив суперникам теологічний терен і висунув непрямі аргументи морального порядку. Він визнав, що Ісус, «який мав у своєму розпорядженні значні ресурси, що їх надає Всемогутність», не потребував людини для того, щоб викупити гріхи всіх людей. Після цього він заперечив тим, котрі стверджують, що ми нічого не знаємо про непоясненого зрадника; ми знаємо, сказав він, що той був одним з апостолів, одним з обраних, яким було доручено проголошувати царство небесне, зцілювати хворих, очищати прокажених, воскрешати мертвих і виганяти демонів (Матвія, 10, 7–8; Луки, 9, 1). Чоловік, якого Спаситель так відзначив, заслуговує на те, щоб ми ліпше тлумачили його вчинки. Пояснювати його злочин жадібністю (як це роблять декотрі, посилаючись на Євангелію від Івана, розділ дванадцятий, вірш четвертий) означає приписати йому найбільш нищий стимул. Нільс Рунеберг

пропонує пояснювати цей учинок Юди стимулом протилежним — гіперболічним і майже безмежним аскетизмом. Аскет, задля звеличення слави Бога, оскверняє і умертвляє плоть; Юда зробив те саме зі своїм духом. Він відмовився від честі, добробуту, миру, від царства небесного — як інші, наділені менш героїчним духом, відмовляються від насолод*. З жахливою ясністю він наперед обміркував свої можливі гріхи. У перелюбі зазвичай беруть участь ніжність і самозречення; у вбивстві — хоробрість; у профанаціях і блюзнірстві — певний сатанинський запал. Юда обрав гріхи, не позначені жодним виявом доброчесності: зловживання довіри (Івана, 12, 6) і донос. Його вчинки були позначені грандіозним смиренням, він вважав себе недостойним прагнути до добра. Павло писав: «Хто хвалиться, нехай хвалиться Господом!» (Перше послання до Коринтян, 1, 31). Юда шукав для себе Пекла, бо йому було досить блаженства Господа. Він думав, що щастя, як і добро, є атрибутом божественним і люди не мусять самозванно претендувати на нього**.

* Бореліус запитує з іронією: «А чому він не відмовився відмовлятися? Чому не відмовився відмовлятися від відмовляння?»

** Евклідес да Кунья у своїй книжці, не відомій Рунебергові, зазначає, що для ересіарха з Канудоса, Антоніу Консельєру, доброчесність «була майже нечестям». Аргентинський читач пригадає аналогічні уривки з творів Альмафуерте. Рунеберг опублікував у символістському журналі «Шю інзегель» розлогу описову поему «Таємна вода». У перших строфах розповідається про події вельми клопітного дня; в останніх описується, як поет натрапляє на замерзлий ставок; він робить висновок, що тривале існування цієї мовчазної води гасить нашу схильність до насильства й у якийсь спосіб дозволяє його та спокутує. Поема закінчується так: «Вода в лісі блаженна; а нам дозволено бути злими й страждати».

Багато постфактум виявили, що в перших творах Рунеберга, які можна було певною мірою виправдати, вже читався екстравагантний Фінал і що «Den hemlige Frälsaren» — це таке собі спотворення або загострення проблем, описаних у книжці «Kristus och Judas». У кінці 1907 року Рунеберг закінчив і переглянув рукопис; минуло майже два роки, перш ніж він віддав його до друку. У жовтні 1909 року книга з'явилася з передмовою (млявою майже до загадковості) данського гебраїста Еріка Ерфйорда і з таким підступним епіграфом: «Воно в світі було, і світ через Нього повстав, але світ не пізнав Його» (Івана, 1, 10). Загальну аргументацію, яка дається в книжці, не можна назвати складною, хоч висновки страхітливі. Бог, стверджує Нільс Рунеберг, опустився до того, щоб стати людиною, бо хотів викупити людський рід; ми маємо всі підстави припускати, що обміркована ним жертва була досконалою, не ушкоджена й не заплямлена ніякими вадами. Обмежувати те, що сталося того вечора, агонією на хресті було б очевидним блюзнірством*. Твердження,

* Морис Абрамовіц зазначає: «Ісус, на думку цього скандинава, завжди перебуває у виграшній ролі; його поневіряння, завдяки мистецтву друкарів, здобули багатомовну славу; його тридцятирічне перебування серед людей було, в загальному підсумку, таким собі дачним відпочинком». Ерфйорда, у третьому додатку до «*Cristelige Dogmatik*» («Християнської догматики») спростовує це судження. Він зазначає, що розп'яття Бога не припинилося, бо хоч воно й відбулося в часі один раз, проте безперервно повторюється у вічності. Юда досі одержує свої срібняки й не перестає цілувати Христа, досі кидає срібняки у храмі, досі накидає собі на шию зашморг на залитому кров'ю полі. (Щоб обґрунтувати це твердження, Ерфйорда посилається на останній розділ першого тому «Виправдання вічності» Яромира Гладика.)

що він був людиною і був неспроможний грішити, містить у собі суперечність: атрибути *impeccabilitas** і *humanitas*** несумісні. Кемніц припускає, що Спаситель міг відчувати втому, холод, розгубленість, голод і спрагу; треба також допустити, що він міг згрішити й занепастити себе. Знаменита цитата з Біблії: «Він виріс перед Ним, мов галузка, і мов корінь з сухої землі, не мав Він принади й не мав пишноти; <...> Він погорджений був, Його люди покинули, страдник, знайомий з хворобами...» (Ісаїя, 53, 2–3),— багатьма сприймається як передбачення розп'яття в годину його смерті; для деяких (наприклад, Ганса Лассена Мартенсена) — це заперечення краси Христа, яку приписує йому народна традиція; для Рунеберга — точне пророцтво не якогось одного моменту, а всього жорстокого майбутнього, яке чекає на Слово, що стало плоттю, як у часі, так і у вічності. Бог став людиною цілком і повністю, він став людиною аж до її підлоти, людиною аж до її мерзеності та падіння. Щоб спасти нас, він міг обрати *будь-яку* долю з тих, які виплітають складну мережу історії: міг стати Александром або Піфагором, або Рюриком, або Ісусом; але він обрав наймерзеннішу долю — він став Юдою.

Але марно книгарні Стокгольма та Лунда повідомляли про це відкриття. Ті, хто не вірує, сприйняли його апіорі як безглузду й занудну теологічну гру; теологи поставилися до нього з відвертим презирством. Рунеберг відчув у цій вселенській байдужості майже чудесне підтвердження своєї ідеї. Бог наказав, щоб люди залишилися байдужими; Бог не захотів, щоб люди довідалися про

* Непогрішність (*лат.*).

** Людськість (*лат.*).

його жахливу таємницю. Рунеберг дійшов висновку, що час для цього ще не настав. Він відчув, що на його голову обвалюються всі стародавні прокляття Господа; він згадав про Іллю й Мойсея, які на горі затуляли собі обличчя, щоб не бачити Бога; згадав Ісаю, який упав ниць, коли його очі побачили Того, чия слава наповнює землю; згадав Савла, чий очі осліпли, коли він ішов у Дамаск; згадав рабина Симеона Бен Азаї, який побачив Рай і помер; згадав знаменитого чаклуна Джованні з Вітербо, який збожеволів, коли зміг побачити Трійцю; згадав мідрашим, які ненавидять нечестивців, що промовляють Шем Гамерфораш, Таємне Ім'я Бога. Чи не став і він винний у цьому таємничому злочині? Чи не вчинив він блюзнірство проти Святого Духа, за яке немає прощення (Матвій, 12, 31)? Валерій Соран помер, коли розголосив таємну назву Рима. Яка ж нескінченна кара чекає на нього за те, що він відкрив і розголосив жахливе й грізне ім'я Бога?

П'яний від безсоння та своїх запаморочливих міркувань, Нільс Рунеберг блукав вулицями Мальме, благаючи, щоб йому було даровано ласку розділити зі Спасителем Його страждання в Пеклі.

Він помер від розриву аневризми першого березня 1912 року. Єресіологи, певно, його згадуватимуть; він збагатив образ Сина, який здавався вичерпанним, новими характеристиками — характеристиками горя й нещастя.

1944 р.

КІНЕЦЬ

Рекабаррен, лежачи горілиць, розплющив очі й подивився на похилу стелю, сплетену з очерету. З іншої кімнати долинало бренькання гітари, мелодія була схожа на якийсь примітивний лабіринт, який нескінченно то скручувався, то розкручувався... Рекабаррен потроху повертався до реальності, до свого повсякденного буття, яке вже ніколи не зміниться на інше. Він без жалю подивився на своє велике непотрібне тіло, на просте вовняне пончо, яким були накриті його ноги. Зовні, за ґратками вікна, розстелялися рівнина та вечір; він проспав якийсь час, проте небо досі променилося світлом. Він потягся лівою рукою й намацав бронзовий дзвінок, який висів на бильці ліжка, біля його ніг. Він смикнув його раз чи двічі; з протилежного боку дверей досі долинали невибагливі акорди. Виконавцем цієї музики був негр, який прийшов сюди одного вечора з претензіями на роль співака й викликав іще одного чужинця на музичне змагання. Програвши змагання, він, проте, й далі приходив до крамниці, так ніби когось чекав. Він бавив своє

дозвілля грою на гітарі, але більше не намагався співати; мабуть, поразка підірвала його впевненість у своєму таланті. Покупці, що приходили до крамниці, вже звикли до цього сумирного чоловіка. Рекабаррен, власник крамниці, ніколи не забуде того змагання; наступного дня, коли він переносив мішки з мате, у нього відібрало праву половину тіла, й він утратив дар мови. Співчуючи стражданням літературних героїв, ми також привчаємося надміру жаліти себе. Але не таким був Рекабаррен, якого спіткало несподіване лихо і який змирився зі своїм паралічем, як колись змирився з суворими умовами життя в цьому пустельному регіоні Америки. Звикнувши жити в теперішньому часі, як живуть тварини, він тепер дивився на небо і думав, що багряне світло повного місяця провіщає близький дощ.

Хлопчик з індіанськими рисами обличчя (мабуть, його син) прочинив двері. Рекабаррен запитав у нього очима, чи в крамниці є люди. Мовчазний хлопець знаками показав йому, що нікого нема; негра, звісно, ніхто не брав до уваги. Чоловік у ліжку знову залишився сам-один; лівою рукою він трохи погрався з дзвіночком, ніби той надавав йому впевненості в собі.

Рівнина, осяяна останніми променями надвечірнього сонця, здавалася майже абстрактною, наче побачена вві сні. На обрії з'явилась якась точка і почала збільшуватися, поки не стало очевидно, що то вершник, який скакав у напрямку крамниці (чи, може, то тільки так здавалося). Рекабаррен побачив крилатого капелюха, довге темне пончо, вороного коня, але обличчя верхівця не встиг роздивитися, бо той уже натягнув повіддя й перейшов зі чвалу на клус. Метрів за двісті від крамниці Рекабаррен уже не міг його бачити, бо він звернув за ріг, проте чув, як

той щось говорить, спішується, прив'язує коня до загорожі й твердим кроком заходить до крамниці.

Не відриваючи погляду від гітари, так ніби шукав у ній щось, негр лагідно промовив:

— Я знав, сеньйоре, що вашому слову можна вірити.

— І твоєму, чорнопикий, бачу, також можна,— різким тоном відповів прибулець.— Я примусив тебе зачекати кілька днів, але ось я тут.

Запала мовчанка. Першим озвався негр.

— Я звик чекати. Цілих сім років я чекав.

Прибулець неквапно пояснив:

— А я сім років не бачив своїх дітей. Сьогодні, нарешті, я з ними побачився, але не хотів, аби вони довідалися, що сьогодні я збираюся битися на ножах.

— Мені шкода, сеньйоре,— сказав негр.— Сподіваюся, ви покинули їх при доброму здоров'ї.

Чужинець, який примостився на прилавку, засміявся від усієї душі. Потім замовив собі тростинової горілки, але тільки посмакував напій, не випивши його до дна.

— Я дав своїм дітям кілька добрих порад,— сказав він.— Мені вони нічого не коштують, а їм підуть на користь. Зокрема я сказав їм, що людина не мусить проливати кров іншої людини.

Негр видобув з гітари повільний акорд, а тоді промовив:

— Ви добре зробили. Нехай вони не будуть схожі на нас.

— Принаймні, на мене,— сказав прибулець і додав, ніби міркуючи вголос: — Моя доля хотіла, щоб я вбивав людей, і ось вона знову вкладає мені в руку ніж.

Негр, так ніби його не чув, зауважив:

— Восени дні стають коротшими.

— Мені світла вистачить,— сказав прибулець і підвівся на ноги. Він зупинився перед негром і додав якимсь стомленим голосом: — Облиш гітару, сьогодні тобі доведеться грати на іншому інструменті.

Обидва попрямували до дверей. Виходячи, негр промурмотів:

— Схоже, й тепер мені буде непереливки, як і першого разу.

Прибулець відповів серйозним голосом:

— Першого разу тобі не було непереливки. Ти просто хотів, щоб ми зустрілися вдруге.

Вони вже відійшли досить далеко від будівель, ідучи поруч. Осяйний місяць висів над рівниною, яка була скрізь однакова. Зненацька вони подивились один на одного, зупинились, і прибулець зняв остроги. Вони вже обмотали лікті своїми пончо, коли негр сказав:

— Я хочу про одне попросити вас, перш ніж ми зійдемося. Щоб ви вклали в цей поєдинок усю свою мужність і всю свою майстерність, як це було сім років тому, коли ви вбили мого брата.

Мабуть, уперше під час цієї розмови Мартін Ф'єрро відчув у словах співрозмовника ненависть. Кров у нього закипіла, як вода в казані. Вони зійшлися, й гостре лезо ножа черкнуло по обличчю негра, залишивши там криваву позначку.

Увечері бувають такі хвилини, коли рівнина ніби хоче сказати щось. Вона ніколи цього не каже, а може, повторює це безліч разів, і ми її просто не чуємо або чуємо, але не можемо перекласти її слова нашою мовою, як не можемо перекласти музику... Зі свого ліжка Рекабаррен побачив, чим усе закінчилося. Раптовий стрибок уперед, і негр відсахнувся й ледве втримався на ногах, затулив

рану на обличчі долонею і завдав у відповідь удару ножом у живіт. Потім іще один удар, який крамар не встиг навіть побачити, і Ф'ерро вже не підвівся. Стоячи над поваленим супротивником нерухомо, негр, здавалося, спостерігав, як той конає у тяжких муках. Потім витер закривавлене лезо ножа об траву й повільно повернувся до будівель, не озираючись назад. Він виконав свою місію справедливого месника і знову став ніким. А точніше кажучи, він став тим, кому немає більш чого робити на землі, бо він убив людину.

СЕКТА ФЕНІКСА

Ті, хто пише, що секта Фенікса виникла в Геліополі, й пояснюють її утворення релігійною реставрацією, що відбулася після смерті реформатора Аменофіса IV, посилаються на тексти Геродота, Тацита та тексти на єгипетських монументах, певно, не знають чи вдають, ніби не знають, що слово «Фенікс» у назві секти вперше згадується лише в Рабана Мавра, а в давніших джерелах (скажімо, в «Сатурналіях» або у Йосифа Флавія) говориться лише про Людей Звичаю або Людей Таємниці. Ще Грегоровіус зауважив, розповідаючи про таємні товариства у Феррарі, що слово «фенікс» в усній мові можна почути надзвичайно рідко; у Женеві я розмовляв з ремісниками, які мене не розуміли, коли я запитував у них, чи вони належать до людей Фенікса, але відразу погоджувалися, що вони Люди Таємниці. Якщо не помиляюся, то в буддистів усе так само: вони ніколи не вимовляють назви, під якою вони відомі в усьому світі.

Міклошич в одному зі своїх дуже відомих творів порівняв тих, котрі належать до секти Фенікса, з циганами.

І тих, і тих можна зустріти як у Чилі, так і в Угорщині, але, крім цієї повсюдності перебування, між цими двома видами людей можна знайти дуже мало спільного. Цигани зазвичай торгують кіньми, лагодять залізний і мідний посуд, ковалюють і провіщають майбутнє; сектанти Фенікса мають звичай обирати для себе вільні професії. Цигани належать до певного фізичного виду і розмовляють — або розмовляли — таємною мовою. Сектанти Фенікса змішуються з усіма іншими, й доказом цього є той факт, що їх ніколи не переслідували. Цигани — народ мальовничий і розбуджують натхнення в поганих поетів; романси, лубочні картини та болеро обминули сектантів Фенікса... Мартін Бубер проголошує, що юдеї патетичні за своєю природою; це властиво далеко не всім сектантам Фенікса, і деякі з них ненавидять патетику; цієї широко відомої істини, гадаю, досить, аби спростувати вульгарну помилку (яку абсурдно підтримує Урман) щодо того, ніби Фенікс походить від Ізраїлю. Люди нерідко міркують так: Урман був чоловіком сентиментальним; Урман був єврей; Урман відвідував збори секти в єврейських кварталах Праги; спорідненість, яку відчував Урман, розглядають як доказ реального факту. Щиро кажучи, я не можу погодитися з таким доказом. Те, що сектанти, які живуть у єврейському середовищі, схожі на євреїв, не доводить анічогісінько; зрештою, як і невичерпний Шекспір Хезліта, вони схожі на всіх людей, які живуть на світі. Вони, як і апостол, є всім для всіх. Нещодавно доктор Хуан Франсиско Амаро з Пайсанду дослідив ту легкість, з якою вони розчиняються в будь-якому з народів світу.

Я вже сказав, що в історії секти не зафіксовано переслідувань. Це правда, та позаяк не існує жодної групи людей, у якій не було би прихильників Фенікса, то правдою

є й те, що не існує таких переслідувань чи гонінь, яких би вони не витерпіли або не чинили. Й у війнах, що відбувалися на Заході, й у війнах далекої Азії вони століття за століттям проливали свою кров під прапорами обох сторін; вони з легкістю зараховували себе до будь-якого з народів світу.

Не маючи своєї священної книги, що згуртувала б їх, як Святе Письмо Ізраїль, не маючи спільної пам'яті, не маючи й іншої спільної пам'яті, яку організує спільна мова, розсіяні по поверхні всієї землі, різні за кольором шкіри та рисами обличчя, вони мають лише одну річ — Таємницю, — яка їх об'єднує й об'єднуватиме до кінця їхніх днів. Колись, крім Таємниці, існувала й легенда (а може, навіть космогонічний міф), але не схильні до глибоких медитацій люди Фенікса забули її і сьогодні зберігають лише темну традицію кари. Чи то кари, чи заповіту, чи винятковості — версії тут існують різні, й крізь них ледве проглядає вирок Бога, який обіцяє племені життя вічне, якщо його люди, століття за століттям, виконуватимуть певний ритуал. Я порівнював розповіді різних мандрівників, розмовляв з патріархами й теологами, й можу з упевненістю стверджувати: виконання згаданого ритуалу — це єдина релігійна практика, якої дотримуються сектанти Фенікса. Цей ритуал і становить Таємницю. Він, як я вже згадував, передається від покоління до покоління, але звичай не дозволяє, щоб його навчали матері або жерці; утаємничення в містерію — справа людей, які перебувають на самому дні суспільства, раби, прокажені або жебраки. Також дитині дозволяється прилучити до Таємниці іншу дитину. Сама дія ознайомлення з ритуалом банальна, миттєва й не потребує опису. Матеріалами можуть бути корок, віск або

гуміарабік. (У літургії згадується грязь; її також використовують). Не існує храмів, які були би призначені для відправлення саме цього культу, якісь руїни, підвал або сіни цілком придатні для цієї мети. Таємниця священна, але вона має в собі щось трохи безглузде; обряд виконують крадькома, нишком, і втаємничені про нього не розповідають. Не існує пристойних слів, якими можна було б його назвати, але вважають, що всі слова його називають або, якщо висловитися точніше, кожне слово натякає на нього, і тому, коли я розмовляв з прихильниками Фенікса на будь-яку тему, вони лише посміхалися або ніяковіли, бо мали відчуття, що я розпитую їх про Таємницю. У германомовних літературах існують поеми, написані сектантами Фенікса, в яких розповідається про море, вечірні сутінки або ніч; але насправді в них ідеться про Таємницю, тому їх іноді повторюють як молитву. «*Orbis terrarum est speculum Ludi*»* — звучить апокрифічний вислів, який Дю Канж включив до свого Глосарія. Щось подібне до священного жаху перешкоджає деяким вірним виконувати цей надзвичайно простий ритуал; інші їх зневажають, але самі вони зневажають себе ще більше. Натомість глибокою повагою оточені ті, котрі свідомо відмовляються виконувати Обряд і налагоджують пряме спілкування з божеством; у цьому спілкуванні вони звертаються до образних висловів, які складають своєрідну літургію їхнього поклоніння. Так Хуан де ла Крус писав:

*Знають Дев'ять Небес, що Бог
пречудовий, як корок і грязь.*

* Земний світ — дзеркало гри (лат.).

Мені пощастило здобути на трьох континентах дружбу не одного з прихильників Фенікса, і я переконався, що таємниця спочатку здавалася їм нікчемною, непривабливою, вульгарною (що дивує ще більше), такою, в яку неможливо повірити. Вони не могли зрозуміти, як їхні батьки опустилися до такого банального марновірства. Тому можна тільки подивуватися, що Таємницю досі не втрачено; попри всі мінливості земного існування, попри війни та вигнання, вона приходить до кожного вірного й залишається з ним, непохитна й грізна. Дехто не вагається стверджувати, що вона перетворилася на інстинкт.

ПІВДЕНЬ

Чоловік, який зійшов з корабля в Буенос-Айресі 1871 р., мав ім'я Йоганнес Дальман і був пастором євангелічної церкви; 1939 року один з його онуків був секретарем муніципальної бібліотеки на вулиці Кордова й почувався аргентинцем на всі сто відсотків. Його дідом по матері був той самий Франсиско Флорес із другого лінійного піхотного батальйону, який помер на околицях Буенос-Айреса, прошитий списом у сутичці з індіанцями з Катріеля. З цих двох різних ліній Хуан Дальман (можливо, до такого кроку його підштовхнула німецька кров) обрав цього романтичного предка або романтичну смерть. Футляр з бляклим дагеротипом бородатого чоловіка, стара шпага, вдача й мужність, які він іноді чув у музиці, читання «Мартіна Ф'єрро», роки, млявість і самота розвинули в ньому креолізм, який він цінував, але яким ніколи не хизувався. Коштом деяких самообмежень Дальман зумів зберегти рештки садиби на півдні, яка колись належала Флоресам; одним з тих спогадів, які найбільше збереглися в його пам'яті, був

гайок бальзамічних евкаліптів і довгий рожевий дім, який колись був яскраво-червоним. Справи, а може, й ледачість утримували його в місті. Минало літо за літом, а він усе задовольнявся абстрактною думкою, що володіє маєтком, і впевненістю в тому, що його дім чекає його на своєму місці на рівнині. Але наприкінці лютого 1939 року з ним сталася дуже прикра пригода.

Доля, сліпа до людських провин, може бути безжалюною до найменших виявів необережності. Того вечора Дальман десь роздобув випадковий примірник «Тисячі й однієї ночі» Вайля; підбурюваний нетерпінням якомога скоріше роздивитися своє придбання, він не став чекати, поки спуститься ліфт, і побіг нагору сходами; щось у темряві дряпнуло йому лоб — кажан, пташка? Проте на обличчі жінки, яка відчинила йому двері, він побачив вираз жаху, а рука, якою він доторкнувся до свого лоба, стала червона від крові. Він розкрояв собі лоба гострим краєм щойно пофарбованих дверей, які хтось забув причинити. Дальманові пощастило заснути, але він прокинувся вже вдосвіта, й від тієї хвилини все навколо стало для нього нестерпним. Його тіпало в лихоманці, а ілюстрації з «Тисячі й однієї ночі» стали декораціями до його кошмарів. Друзі та родичі відвідували його й, силувано посміхаючись, повторювали, що вигляд у нього чудовий. Дальман вислуховував їх у стані якогось слабкого отупіння й дивувався, чому вони не бачать, що він перебуває в пеклі. Вісім днів розтяглися для нього на вісім століть. Одного вечора лікар, який його лікував, прийшов зі ще одним, новим лікарем, і вони повезли його в лікарню на вулиці Еквадор, бо треба було зробити йому рентгенівський знімок. Коли Дальман сидів в екіпажі, який їх віз, йому подумалося, що в помешканні, яке йому не належало, він

зможе нарешті заснути. Його опанувала радість, і він став балакучим; коли вони приїхали, його роздягли, погодили йому голову, примочували його до санітарних нош, світили йому в очі до сліпоти та запаморочення, прослухали йому груди, й чоловік у масці встромив йому в руку голку. Він прокинувся з відчуттям нудоти, весь перебинтований, у крихітній лікарняній палаті, схожій на колодязь, і протягом тих днів і ночей, які настали після операції, зрозумів, що досі він перебував лише перед дверима пекла. Лід не залишав у його роті найменшого відчуття свіжості. У ті дні Дальман люто себе зненавидів; він зненавидів свою особистість, зненавидів свої тілесні потреби, своє приниження, зненавидів бороду, яка лоскотала йому обличчя. Він стійко витримував процес лікування, який був дуже болючим, та коли хірург сказав йому, що він мало не помер від зараження крові, то Дальман заплакав від образи на свою лиху долю. Фізичні страждання й безперервне очікування страшних ночей не дозволяли йому думати про щось таке абстрактне, як смерть. Та ось одного дня хірург йому сказав, що він одужує й може поїхати поправляти здоров'я у свій маєток. Неймовірно, але обіцяний день настав.

Реальна дійсність полюбляє симетрію та всілякі анахронізми. Дальман приїхав до лікарні в найманому екіпажі, а тепер найманий екіпаж привіз його на площу Конституції. Перша свіжість осені після такого важкого для нього літа була наче природним символом його долі, яка здолала смерть і лихоманку. Місто о сьомій ранку ще не втратило того вигляду старого будинку, якого надала йому ніч. Вулиці були схожі на довгі коридори, площі та майдани — на патію. Дальман упізнавав їх з відчуттям глибокої радості та легкого запаморочення; за кілька

секунд до того, як усе це бачили його очі, в його уяві поставали перехрестя, афішні тумби, скромні та особливі ознаки Буенос-Айреса. У жовтому світлі народжуваного дня все поверталось до нього.

Усім відомо, що Південь починається по той бік вулиці Рівадавіа. Дальман любив повторювати, що це не просто звучна фраза і що кожен, хто переходить через цю вулицю, потрапляє до більш давнього й надійнішого світу. Сидячи в екіпажі, він шукав і знаходив поглядом між новими будівлями то загразоване вікно, то дверний молоток, то арку над дверима, то тихий під'їзд, то затишне патіо.

У вестибюлі вокзалу він довідався, що його поїзд відходить лише через півгодини. Зненацька йому пригадалось, що в одній кав'ярні на вулиці Бразилії (за кілька метрів від будинку Іригоєна) живе величезний кіт, який дозволяє гладити себе людям, наче гордовите божество. Він увійшов до кав'ярні. Кіт спав на своєму звичному місці. Дальман замовив філіжанку кави, повільно насипав у неї трохи цукру, пригубив (така втіха була йому заборонена у клініці) й подумав, проводячи долонею по м'якій чорній шерсті кота, що цей контакт між ними ілюзорний, адже вони ніби розділені склом, бо людина живе в часі, у послідовності подій, а казковий звір — в актуальності, у вічності миті.

Поїзд чекав його, зайнявши всю довжину колії біля передостаннього перону. Дальман проминув кілька вагонів і знайшов майже порожній. Він закинув валізу на сітку. Коли поїзд рушив, він відкрив валізу й не без вагання дістав звідти перший том «Тисячі й однієї ночі». Вирушити в подорож з цією книжкою, що була так тісно пов'язана з історією його лиха, було підтвердженням того, що лихо

залишилося позаду, було таким собі веселим і потаємним викликом переможеним силам зла.

Обабіч поїзда місто розпадалося на передмістя; це видовище, а потім видовище садків і садиб затримало початок читання. До того ж, якщо говорити по правді, Дальманові не особливо хотілося читати; магнітна гора і джин, який запрягся вбити свого благодійника, були, хто став би це заперечувати, чимось чудесним, але не набагато чудеснішим, аніж цей ранок і радість відчувати, що ти живий. Щасливий настрої відвертав його увагу від Шахразида та її абстрактних чудес; Дальман згорнув книжку і став просто жити.

Обід (з гарячим бульйоном, що його подали в мисочках з блискучого металу, як під час уже далеких у часі вакацій його дитинства) приніс йому ще одне тихе задоволення, яке розбудило в ньому почуття вдячності.

«Завтра я прокинуся у своєму маєтку», — подумав він і спізнав таке відчуття, ніби в ньому співіснують дві людини: одна подорожувала крізь цей осінній день знайомими з дитинства місцями, а друга була ув'язнена в лікарні й відбувала принизливі процедури. Він бачив цегляні неотиньковані будинки — довгі, з гострими кутами, вони дивилися нескінченним поглядом на нескінченну низку поїздів, які повз них пробігали. Бачив вершників на окутаних курявою сільських путівцях; бачив яри, ставки й ферми; бачив довгі осяйні хмари, які здавалися мармуровими; й усе це швидко з'являлося та швидко зникало і було схоже на сновидіння, які літають над рівниною. Йому здавалося, він упізнає дерева та поля, але він не знав, як їх назвати, бо його безпосереднє знання сільської місцевості значно поступалося знанню ностальгічному та літературному.

Кілька разів він поринав у дрімоту, й у його сновидіннях поїзд не припиняв руху. Сліпучо-біле сонце дванадцятої години дня давно стало жовтим сонцем, яке повідомляє про близьке настання вечора й незабаром перетвориться на червоне. Поїзд також став іншим; він уже не був тим поїздом, який відходив від перону, що на площі Конституції. Рівнина й час, пройшовши крізь нього, перетворили його. Тінь, яка мчала наввипередки з вагоном, простяглася до обрію. Первісну землю не оскверняли ані населені пункти, ані інші знаки людської присутності. Усе було безкраїм, але водночас якимсь затишним і, в певному розумінні, таємним. На голих луках іноді не видно було нічого, крім самотньої постаті бика. Самотність була повною і, можливо, ворожою, тож Дальман мав усі підстави вважати, що він мандрує у своє минуле, а не тільки на Південь. Від цього фантастичного припущення його увагу відвернув кондуктор, який, подивившись на його квиток, попередив, що поїзд зупиниться не на тій станції, де він зупинявся завжди, а на іншій, яка буде трохи раніше і де Дальман ніколи раніше не був. (Кондуктор почав щось довго пояснювати, але Дальман не намагався його зрозуміти й навіть не слухав, бо механізм подій його не цікавив.)

Натужно заскрипівши гальмами, поїзд зупинився, майже посеред поля. На протилежному боці колії виділася станція — один перон під накриттям і більше майже нічого. Жодного екіпажа там не було, але начальник станції сказав, що, можливо, його можна буде найняти у крамниці, за десять-дванадцять кварталів від станції, і показав, куди йти.

Дальман поставився до цієї пішої прогулянки як до невеличкої пригоди. Сонце вже зайшло, але його останні відблиски ще освітлювали мовчазну, проте наповнену

життям рівнину, й освітлюватимуть її, поки їх не зітре ніч. Дальман ішов дуже повільно, вдихаючи на повні груди пахощі конюшини. Він не боявся стомитись, а просто хотів розтягти надовше радість од цієї прогулянки.

Колись крамницю було пофарбовано червоною фарбою, але роки стерли їй на користь цей надто яскравий колір. Щось у її вбогій архітектурі нагадало Дальману гравюру, здається, він бачив її у старовинному виданні, яке мало назву «Поль і Віргінія». До загорожі були прив'язані кілька коней. Коли Дальман увійшов до крамниці, йому здалося, ніби він упізнав крамаря; але відразу зрозумів, що його обманула схожість з одним зі службовців лікарні. Коли Дальман розповів йому про свою проблему, той відповів, що накаже запрягти бричку; щоб збагатити день іще однією пригодою і згаяти час, Дальман вирішив повечеряти тут-таки, у крамниці.

За одним зі столів, випиваючи та закусуючи, сиділа гамірна компанія хлопців, на яких Дальман спочатку не звернув уваги. На підлозі, спершись спиною на прилавок, сидів, скулений і нерухомий, як нежива річ, дуже старий чоловік. Роки обточили і здрібнили його, як вода камінь або як покоління людей якусь мудру сентенцію. Смаглявий, крихтний і сухий, він перебував ніби поза часом, у вічності. Дальман дивився задоволеним поглядом на пов'язку на голові, на пончо з тонкої вовни, на чіріпа — широкі штани з одного клаптя тканини, на чоботи зі шкіри жеребця, пригадуючи марні дискусії з людьми Півночі та серединних областей про те, що таких гаучо тепер можна зустріти лише на Півдні.

Дальман примостився біля вікна. Ніч уже спустилася на рівнину, але її пахощі та звуки ще проникали у крамницю крізь залізні ґратки вікна. Крамар приніс йому

сардини, а потім смажене м'ясо. Дальман запивав свою їжу червоним вином. Утішаючись його терпким присмаком, він лінивим і вже трохи сонним поглядом оглядав приміщення. З бантини звисала гасова лампа; відвідувачів за сусіднім столом було троє: двоє були схожі на пеонів з якогось маєтку; третій, з грубими, схожими на китайські, рисами, пив, не скинувши капелюха. Несподівано Дальман відчув, як щось легенько вдарило його в обличчя. Біля самої склянки з каламутно-зеленого скла, на смугастій скатертині, лежала кулька з хлібного м'якуша. Це було й усе, але хтось її все ж таки кинув.

Ті, котрі сиділи за сусіднім столом, здавалося, не мають до цього стосунку. Розгублений Дальман вирішив, що нічого не сталося, й розкрив томик «Тисячі й однієї ночі», ніби хотів затулитися ним від дійсності. Ще одна кулька влучила в нього через кілька хвилин, і цього разу пеони зареготали. Дальман сказав собі, що він не боїться, але було би безглуздо, якби він, іще не зовсім одужавши від своєї хвороби, дозволив якимось незнайомцям втягти себе в сумнівну бійку. Він вирішив вийти й уже підвівся на ноги, коли крамар підійшов до нього й сказав йому стривоженим голосом:

— Сеньйоре Дальман, не звертайте уваги на цих хлопців, бо вони добряче напідпитку.

Дальман не здивувався, що крамар знає його ім'я, але відчув, що ці примирливі слова лише погіршили ситуацію. До цього дурна витівка пеонів була спрямована проти людини нікому невідомої, по суті, нікого; тепер же вона стосувалася його особисто та його імені, й про це неминуче довідаються сусіди. Дальман відсторонив крамаря вбік, підійшов до пеонів і запитав, чого їм треба.

Хлопець з китайськими рисами обличчя зіп'явся на ноги, похитуючись. Стоячи за крок від Хуана Дальмана,

він почав кричати на нього таким гучним голосом, ніби стояв дуже далеко. Він намагався здатися набагато п'янішим, аніж був насправді, й під цим перебільшенням ховалися жорстокість і насмішка. Обкладаючи Дальмана брутальною та сороміцькою лайкою, він підкинув у повітря довгий ніж, спіймав його на льоту й викликав його на поєдинок. Крамар тремтячим голосом сказав, що Дальман неозброєний. І тут сталося щось цілком несподіване.

Зі свого кутка старий екзотичний гаучо, в якому Дальман побачив символ Півдня (його Півдня) кинув йому під ноги оголений кинджал. Це було так, ніби Південь вирішив, що Дальман мусить прийняти виклик. Дальман нахилився, щоб підняти кинджал, і в цю мить зрозумів дві речі. По-перше, що цей майже інстинктивний рух старого гаучо зобов'язує його битися. По-друге, що зброя в його невмілій руці послужить не для його захисту, а для виправдання того, хто його вб'є. Кілька разів у своєму житті він бавився з кинджалом, як і всі чоловіки, проте його знання у фехтуванні не йшли далі того, що удар треба завдавати низько, а не згори, а ніж тримати лезом усередину. «У лікарні не дозволили б, аби зі мною таке сталося», — подумав він.

— Ходімо надвір, — сказав його супротивник.

Вони вийшли, і хоч Дальман не мав надії, але не мав і страху. Переступаючи через поріг, він подумав, що померти від ножа в поєдинку, просто неба й під час шаленої атаки було б для нього визволенням, щастям і святом тієї першої ночі у лікарні, коли йому встромили голку під шкіру. Він відчував, що якби тоді йому було дозволено обрати або вигадати свою смерть, то саме таку він би обрав і таку б собі вигадав.

Дальман твердо стискає в руці кинджал, яким навряд чи зуміє скористатись, і виходить на рівнину.

ПРИМІТКИ

- Аватара* — перевтілення індуїстського бога Вішну в різні істоти.
- Адрог* — район Буенос-Айреса, де в дитинстві жив Борхес.
- Альмафуерте* (справжнє ім'я — Педро Боніфасіо Паласіос, 1854–1917) — аргентинський поет.
- Амаро*, Хуан Франсиско — персонаж новели Борхеса «Друга смерть».
- Аменофіс IV* (Аменхотеп IV, 1424–1388 до н. е.) — єгипетський фараон.
- Аморім*, Енріке (1900–1960) — уругвайський письменник.
- Андре*, Йоган Валентин (1586–1654) — німецький філософ-утопіст.
- Аристотель* (384–322 до н. е.) — давньогрецький філософ.
- Ахілл* — герой Троянської війни, оспіваний Гомером в «Іліаді».
- Барес*, Морис (1862–1923) — французький письменник.
- Батлер*, Семюел (1612–1680) — англійський поет-сатирик.
- Беда Вельмишановний* (бл. 673–735) — англійський історик і богослов, учитель Церкви; шанується як святий.
- Бел* (Баал, Ваал) — бог природи у міфології стародавніх фінікійців.
- Бельйо*, Андрес (1781–1865) — венесуельський просвітник, поет, учений і громадський діяч.
- Бен Азай*, Симеон (II ст.) — гебрійський релігійний діяч.
- Берклі*, Джордж (1685–1753) — англійський філософ, представник суб'єктивного ідеалізму.
- Біой Касарес*, Адольфо (1914–1999) — аргентинський письменник, приятель і співавтор Борхеса.

- Блуа*, Леон (1846–1917) — французький письменник-містик, теоретик символізму та неоромантизму.
- Бодлер*, Шарль (1821–1867) — французький поет.
- Браун*, Томас (1605–1681) — англійський лікар і письменник.
- Браунінг*; Роберт (1812–1889) — англійський поет.
- Бредлі*, Френсіс Герберт (1846–1924) — англійський філософ, провідний представник абсолютного ідеалізму.
- Бубер*, Мартін (Мардохай) (1878–1965) — гебрейський релігійний філософ і письменник.
- Булль*, Джордж (1815–1864) — англійський математик і логік, один з основоположників математичної логіки.
- Бьоме*, Якоб (1575–1624) — німецький філософ-містик.
- Ваал Шем*, Баал Шем, баалшем (з івр. «володар імені [Бога]») — кабаліст-практик, чудотворець єврейського фольклору.
- Вайлд*, Оскар (1854–1900) — англійський письменник.
- Валері*, Поль (1871–1945) — французький поет.
- Василід* — сирійський теолог-гностик першої половини II ст.
- Вега Карпю*, Лопе Фелікс де (1562–1635) — іспанський драматург.
- Вергілій*, Марон Публій (70–19 до н. е.) — римський поет.
- Віко*, Джамбаттіста (1668–1744) — італійський філософ, поет, літературознавець.
- Вілкінс*, Джон (1614–1672) — англійський теолог і філософ, автор проекту універсальної мови.
- Гегель*, Георг Вільгельм Фрідріх (1770–1831) — німецький філософ, створив системну теорію діалектики на основі об'єктивного ідеалізму.
- Гераклід Понтийський* (IV ст. до н. е.) — давньогрецький філософ, учень Платона.
- Геродот* (484?–420? до н. е.) — давньогрецький історик.
- Гесіод* — давньогрецький поет VIII–VII ст. до н. е.
- Гінтон*, Чарлз Говард (1791–1873) — англійський філософ, автор проекту універсальної мови.

- Гностики* — представники гностицизму, релігійно-філософської течії доби пізньої античності та раннього Середньовіччя.
- Гюго*, Віктор-Марі (1802–1885) — французький письменник, драматург, поет, публіцист, громадський діяч.
- Гаучо* — скотарі, переважно, мешканці південноамериканських пампасів.
- Гедалья*, Філіп (1889–1944) — англійський журналіст і письменник.
- Геліогабал*, Антонін (204–222) — римський імператор; під богом-епонімом в оповіданні «Лотерея у Вавилоні» мається на увазі фінікійський бог Геліогабал.
- Грегоровіус*, Фердинанд фон (1821–1891) — німецький історик античності та Середньовіччя.
- Грін*, Жульєн (Джуліан) (1900–1998) — французький письменник американського походження.
- Д'Анунціо*, Габріеле (1863–1938) — італійський письменник.
- Далгарно*, Джордж (1626–1687) — шотландський філософ і педагог, автор проекту універсальної мови.
- Данн*, Джон Вільям (1875–1949) — англійський філософ.
- Данте Аліг'єрі* (1265–1321) — італійський поет, автор ряду філософсько-політичних творів.
- «*Дао Де Дзин*» («Канонічна книга про путь дао та благу силу — де», VI-V ст. до н. е.) — найбільш значущий трактат філософії даосизму, традиційно автором вважається Лаоцзи.
- Де Квінсі*, Томас (1785–1859) — англійський письменник.
- Декарт*, Рене (1596–1650) — французький філософ, фізик і математик, представник класичного раціоналізму.
- Джеймс*, Вільям (1842–1910) — американський філософ і психолог, один з основоположників прагматизму.
- Джеймс*, Генрі (1843–1916) — американський письменник, майстер психологічної прози; брат філософа В. Джеймса.
- Джованні з Вітербо* (1432–1502) — італійський чернець-домініканець.

- Джойс*, Джеймс (1882–1941) — ірландський письменник-модерніст, започаткував у літературі метод «потому свідомості».
- Джонсон*, Семюел (1709–1784) — англійський письменник, літературознавець і лексикограф.
- Діана* в римській міфології — богиня полювання і природи.
- Доде*, Альфонс (1840–1897) — французький письменник.
- Дріє Ларошель*, П'єр (1893–1945) — французький письменник.
- Дю Канж*, Шарль (1610–1688) — французький літератор і лексикограф.
- Дюпен*, Огюст — персонаж кількох новел Е. А. По.
- Дюртен*, Люк — французький письменник.
- Евфорб* — персонаж давньогрецької міфології; під Троєю поранив Патрокла; Евфорба вбив Менелай.
- Елій Лампрідій* — римський історик, імовірно один з авторів збірника «Письменники історії Августів» — життєпису імператорів од Адріана до Нумеріана.
- Ерзерум* — місто на території теперішньої Туреччини, в Західній Вірменії.
- Ехо* — у грецькій міфології німфа, уособлення відлуння, що його чути в горах та лісах.
- Єйтс*, Вільям Батлер (1865–1939) — ірландський поет і літературознавець, популяризатор ірландської культури.
- Єресіарх* — відступник від традиційного віровчення.
- Зенд* — іранська народність.
- Ібарра*, Нестор — перекладач творів Борхеса на французьку мову, автор книги «Борхес і Борхес».
- Ібн Езра*, Мойсей (1055–1139) — іспанський гебрейський поет.
- Ітуче*, Педро Леандро (1889–1976) — уругвайський письменник.
- Іригоєн*, Іполіто (1852–1933) — аргентинський державний діяч, президент країни (1916–1922 та 1928–1930), 5 лютого 1921 р. підписав декрет про визнання УНР.

- Кавальєрі*, Бонавентура (1597–1647) — італійський математик.
- Кальвін*, Жан (1509–1564) — діяч Реформації, засновник кальвінізму (пуританства).
- Карлайл*, Томас (1795–1881) — англійський філософ, письменник, історик.
- Карпократ* (перша пол. II ст.) — александрійський філософ.
- Катріель* — муніципалітет на півночі Аргентини.
- Кауліу* Абрахам (1618–1667) — англійський поет.
- Кебрачо* — селище, поблизу якого 28 листопада 1840 р. армія диктатора Х. М. Росаса завдала поразки війську Хуана Лавальє.
- Кеведо-і-Вільєгас*, Франсиско (1580–1645) — іспанський поет і прозаїк.
- Кемніц*, Мартін (1522–1586) — німецький теолог.
- Керролл*, Льюїс (справжнє ім'я — Чарлз Латудж Доджсон, 1832–1898) — англійський дитячий письменник і математик, професор Оксфордського університету (1855–1881).
- Кір Великий* (558–529 до н. е.) — засновник перської держави.
- Кишра*, Луї Марі (1799–1884) — французький філолог, автор французько-латинських словників.
- Клаузевіц*, Карл Філіп Готліб фон (1780–1831) — пруський генерал, військовий реформатор та військовий теоретик.
- Кондорсе*, Марі Жан Антуан Нікола, маркіз (1743–1794) — французький філософ-просвітник, математик, соціолог і політичний діяч.
- Крісті*, Агата (1891–1976) — англійська письменниця.
- Крус*, Хуан де ла (Сан-Хуан де ла Крус, справжнє ім'я — Хуан де Йєпес-і-Альварес, 1542–1591) — іспанський поет-містик і теолог, чернець-кармеліт.
- Кунья*, Евклідес да (1866–1909) — бразильський письменник.

- Лапріда*, Евсебіо (1829–1898) — аргентинський військовий діяч, родич Борхеса.
- Ласвіц*, Курт (1848–1910) — німецький письменник-фантаст.
- Левкін* (460?–370 до н. е.) — давньогрецький філософ, основоположник атомізму.
- Лейсен*, Йоган (1624–1699) — нідерландський теолог і гебраїст.
- Лепанто* — місце перемоги іспано-венетіанського флоту над турецькою ескадрою (1571).
- Лідел-Гарт*, Безіл Генрі (1895–1970) — англійський військовий історик.
- Лінкольн*, Авраам (1809–1865) — президент США, убитий у театральній ложі.
- Літтон* (Булвер-Літтон, Едвард, 1803–1873) — англійський письменник і державний діяч.
- Локк*, Джон (1632–1704) — англійський філософ-просвітник.
- Ломонд*, Шарль Франсуа (1727–1794) — французький священник.
- Лопес де Сегура*, Руй (XVI ст.) — іспанський теоретик шахів.
- Лулій*, Раймунд (інакше Рамон Луль, бл. 1235–бл. 1315) — каталанський філософ, богослов і письменник, один з родоначальників європейської арабістики.
- Ляйбніц*, Готфрід Вільгельм (1646–1716) — німецький філософ-ідеаліст, математик, фізик, винахідник, історик і мовознавець.
- Льюїс*, Клайв Степлз (1898–1963) — англійський католицький філософ і письменник.
- Маймонід* (Моше бен Маймон, 1135–1204) — гебрейський середньовічний філософ.
- Маларме*, Стефан (1842–1898) — французький письменник.
- «*Мандри Персілеса та Сигізмунди*» — роман М. Сервантеса.

- Мартенсен*, Ганс Лассен (1808–1884) — данський богослов.
- Мартінес Естрада*, Есекіель (1895–1964) — аргентинський письменник.
- Мастронарді*, Карлос (1901–1976) — аргентинський поет.
- Мате* — парагвайський чай.
- Маутнер*, Фріц (1849–1923) — австрійський літератор, автор «Філософського словника».
- Мейнонг*, Алексіус фон (1853–1920) — австрійський філософ-ідеаліст, один з основоположників філософського неореалізму.
- Метродор Скепсійський* (II-I ст. до н. е.) — давньогрецький філософ.
- Мідрашім* — коментатори Талмуда.
- Міклошич*, Франц (1813–1891) — австрійський мовознавець-славіст.
- Мітридат Евпатор* (121–64 до н. е.) — понтійський цар.
- Мод*, Фредерик Стенлі (1864–1917) — британський генерал.
- Монізм* — філософський спосіб сприйняття різноманіття світу, виходячи з єдиного начала.
- «*Наслідкування Христа*» — трактат, автором якого вважається церковний діяч Тома Кемпійський (Томас Гемеркен, бл. 1380–1471).
- Ніцше*, Фрідріх (1844–1900) — німецький філософ.
- Нішапур* — місто в Східному Ірані.
- Новалис* (справжнє ім'я — Фрідріх фон Гарденберг, 1772–1801) — німецький поет і філософ, представник раннього романтизму.
- Ньютон*, Ісаак (1643–1727) — англійський фізик, астроном, математик, основоположник класичної та небесної механіки.
- Пантеїзм* — філософське вчення, що ототожнює Бога та світ; термін «пантеїст» запроваджений 1705 р. англійським філософом Дж. Толандом, а термін «пантеїзм» — 1709 р. його опонентом нідерландським теологом Й. Фаєм.

- Парменід* (VI—V ст. до н. е.) — давньогрецький поет і філософ, основоположник елейської школи.
- Парнелл*, Чарлз Стюарт (1846–1891) — ірландський політик, лідер визвольного руху, що обстоював незалежність від Англії.
- Патіо* — внутрішнє подвір'я.
- Пеон* — наймит.
- Пертес*, Юстус (1749–1816) — німецький видавець.
- Пірр* (319/318–272 до н. е.) — гегемон Епірського союзу, цар молоссів і Македонії, один з найсильніших супротивників Риму.
- Піфагор* (друга пол. VI — початок V ст. до н. е.) — давньогрецький філософ і математик.
- Платон* (427–347 до н. е.) — давньогрецький філософ, основоположник одного з фундаментальних напрямків античної філософії.
- По*, Едгар Аллан (1809–1849) — американський письменник.
- «*Подорож на Парнас*» — поема М. Сервантеса.
- П'ятикнижжя* — звід з п'яти книг, що складають Тору — священну книгу юдаїзму.
- Рабан Маєр* (780?–856) — церковний діяч і теолог.
- Расел*, Бертран (1872–1970) — англійський філософ, логік, математик, громадський діяч, основоположник філософії логічного атомізму.
- Ребуль*, Жак — французький письменник, автор праці «*Рамонд: великий попередник романтизму*».
- Ресс*, Альфонсо (1889–1959) — мексиканський письменник.
- Ріттер*, Карл (1779–1859) — німецький географ.
- Робертсон*, Фредерик Вільям (1816–1853) — англійський богослов.
- Родрігес Ларета*, Енріке (1875–1961) — аргентинський письменник.
- «*Саламбо*» — роман Г. Флобера.
- Саторніл*, або Сатурнін Антіохський — сирійський гностик (бл. 125 р.).

- Свіфт*, Джонатан (1667–1745) — ірландський церковний діяч, публіцист, сатирик.
- Селін*, Луї Фердинанд (справжнє прізвище — Детуш, 1894–1961) — французький письменник.
- Сен-Сімон*, Клод Анрі де Рувруа (1760–1825) — французький філософ і соціолог.
- Сервантес Сааведра*, Мігель де (1547–1616) — іспанський письменник.
- «*Сефер Єцира*» («Книга Творіння») — пам'ятка кабалістичної філософії.
- Симонід* Кеоський (бл. 556–468 до н. е.) — давньогрецький поет.
- Смердіс* (власне, Аже-Смердіс) — мідійський чарівник Гаумата, котрий 11 березня 522 р. до н. е. захопив трон перського царя Камбіза, скориставшись своєю схожістю з братом царя.
- Спіноза*, Бенедикт (Барух, 1632–1677) — нідерландський філософ-матеріаліст, пантеїст.
- Стайн*, Гертруда (1874–1946) — американська письменниця.
- Стівенсон*, Роберт Льюїс (1850–1894) — англійський письменник.
- Талмуд* — засаднича книга юдаїзму.
- Тацит*, Публій Корнелій (бл. 55 — бл. 120 н. е.) — римський істориограф.
- Теопомп* (бл. 377–320 до н. е.) — давньогрецький історик.
- Тест*, Едмон — персонаж кількох новел П. Валері.
- Тетраграматон* — чотири літери, що складають один з десяти епітетів бога Яхве.
- Туле*, Поль-Жан (1867–1920) — французький поет.
- Ф'єрро*, Мартін — гаучо, герой поеми Хосе Рафаеля Ернандеса Пуейредона.
- Філіп Другий* (бл. 382–336 до н. е.) — македонський цар.
- Флавій*, Йосиф (37–бл. 100) — римський історик.
- Флад*, Роберт (1574–1637) — англійський лікар і окультний філософ.
- Флобер*, Гюстав (1821–1880) — французький письменник.

- Фройд*, Зигмунд (1856–1939) — австрійський психіатр і психолог, основоположник психоаналізу.
- Хезліт*, Вільям (1778–1830) — англійський критик і публіцист, теоретик романтизму.
- Хорасан* — провінція на північному сході Ірану.
- Цезар*, Гай Юлій, (100–44 до н. е.) — давньоримський державний і політичний діяч, полководець, письменник.
- Честертон*, Гілберт Кіт (1877–1936) — англійський письменник.
- Шахразада* — оповідачка казок «Тисячі й однієї ночі».
- Шопенгауер*, Артур (1788–1860) — німецький філософ-ідеаліст.
- Шоу*, Джордж Бернард (1856–1950) — англійський письменник.
- Шпенглер*, Освальд (1880–1936) — німецький філософ-ідеаліст, представник т. зв. «філософії життя» — ірраціоналістичної філософської течії кінця XIX — початку XX століття.
- Янус* — в давньоримській міфології — дволикий бог дверей, входів, виходів, а також початку й кінця.

Уклав примітки
Сергій Борщевський

ЗМІСТ

САД З РОЗГАЛУЖЕНИМИ СТЕЖКАМИ	5
ПЕРЕДМОВА	7
Тлен, Укбар, Орвіс Терціус	9
П'єр Менар, автор «Дон Кіхота»	33
У КОЛІ РУЇН	46
ЛОТЕРЕЯ У ВАВИЛОНІ	54
ПРО ТВОРЧУ СПАДЩИНУ ГЕРБЕРТА КВЕЙНА	63
ВАВИЛОНСЬКА БІБЛІОТЕКА	71
САД З РОЗГАЛУЖЕНИМИ СТЕЖКАМИ	83
ВИГАДАНІ ФАНТАЗІЇ	99
ПЕРЕДМОВА	101
ФУНЕС — ЛЮДИНА З ФЕНОМЕНАЛЬНОЮ ПАМ'ЯТТЮ	103
ФОРМА ШАБЛІ	114
ТЕМА ЗРАДНИКА І ГЕРОЯ	122
СМЕРТЬ І КОМПАС	127
ТАЄМНЕ ЧУДО	143
ТРИ ВЕРСІЇ ЮДИНОЇ ЗРАДИ	153
КІНЕЦЬ	161
СЕКТА ФЕНІКСА	166
ПІВДЕНЬ	171
ПРИМІТКИ	180

Хорхе Луїс Борхес

1951, фото Грети Штерн

Хорхе Луїс Борхес (1899–1986) — аргентинський новеліст, есеїст, поет і перекладач, ключова фігура іспаномовної літератури. Його найвідоміші збірки — «Вигадані історії» та «Алеф» — вперше були опубліковані в 1940 роки; в них увійшли оповідання, що їх між собою пов'язують

повторювані теми — сни, лабіринти, бібліотеки, дзеркала, вигадані письменники, філософія і релігія.

УДК 821.134.2
ББК 84(7Арг)
Б83

Борхес, Х. Л.

Б83 Вигадані історії : Оповідання / Хорхе Луїс Борхес ;
Пер. з ісп. В. Шовкуна ; прим. С. Борщевського. — К. :
Видавнича група КМ-БУКС, 2016. — 192 с.

Хорхе Луїс Борхес відомий і як поет, і як прозаїк. За свій вагомий внесок у літературу він був пошанований премією Сервантеса — найпрестижнішою літературною нагородою в іспаномовних країнах. Лаконічні прозаїчні фантазії або пригодницькі й детективні історії цього уславленого аргентинського письменника часто маскують роздуми про серйозні проблеми.

Літературно-художнє видання

ХОРХЕ ЛУЇС БОРХЕС

ВИГАДАНІ ІСТОРІЇ

Оповідання

Головний редактор *В. Александров*
Відповідальний редактор *Н. Тисовська*

ТОВ «Видавнича група КМ-БУКС»
04060, Київ, вул. Олега Ольжича, 27/22, офіс 3

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 5006 від 06.11.2015

info@kmbooks.com.ua
www.kmbooks.com.ua

Формат 84×108/32
Умов. друк. арк. 10,08. Обл.-вид. арк. 6,8
Замовлення 16-137.

Віддруковано на ПАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»,
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4

Хорхе Луїс Борхес відомий і як поет, і як прозаїк. За свій вагомий внесок у літературу він був пошанований премією Сервантеса — найпрестижнішою літературною нагородою в іспаномовних країнах. Лаконічні прозаїчні фантазії або пригодницькі й детективні історії цього ушлявленого аргентинського письменника часто маскують роздуми про серйозні проблеми.

ISBN 978-966-923-098-0

9 789669 230980